

สาส์นสมเด็จ

ลายพระหัตถ์ของ

สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัติวงศ์

และ

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์ในงาน พระราชทานเพลิงศพ

คุณหญิงประชุม มนตรีสุริยวงศ์ จ.จ.

ณ เมรุวัดประยูรวงศาวาส

วันที่ ๒๒ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๙๖

วนท ๒

หมวดห้องสมุด 105
ผ
เลขหมู่ 895.916
ส254ก
เลขทะเบียน ส.34 ม. 19709

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครสวรรค์

สำเนาหอสมุดแห่งชาติ

หอสมุดแห่งชาติ
17 ส.ค. 2534
กรมศิลปากร

คุณหญิงมนตรีสุริยวงศ์ (ประชุม บุนนาค) จ.จ.

ชาตะ – ๑๓ กันยายน ๒๕๑๓

มรณะ – ๑๔ ธันวาคม ๒๕๔๗

คำนำ

นายลิขิตสารสนอง มาแจ้งความ ณ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากรว่า ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงประชุม-มนตรีสุริยวงศ์ ซึ่งกำหนดในวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๔๙๖ ณ เมรุวัดประยูรวงศาวาส มีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือ เรื่อง สาส์นสมเด็จ คือลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีไปมาโต้ตอบกัน กรมศิลปากรมีความยินดีอนุญาตให้พิมพ์ได้ดังความประสงค์

เรื่องสาส์นสมเด็จนี้ มีต้นฉบับและสำเนาอยู่ที่หอสมุดดำรงราชานุภาพ เป็นตัวอักษรพิมพ์ดีดโดยมาก ที่เป็นลายพระ-หัตถ์จริง ๆ ก็มีบ้าง เก็บอยู่ในแฟ้มรวม ๒๓ แฟ้ม เริ่มต้นตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๓๕ จนถึงพุทธศักราช ๒๔๘๖ ทายาทของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอทั้งสองพระองค์ ประทานให้เป็นสมบัติของหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากรได้นำลายพระหัตถ์สาส์นสมเด็จนี้ลงพิมพ์ในหนังสือวารสารศิลปากร อันเป็นนิตยสารของกรม ปรากฏว่ามีผู้พอใจอ่านมากเพราะมีเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับอักษร-ศาสตร์ ศิลป วรรณคดี โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และอื่น ๆ อีก

ได้เคยรวมพิมพ์เป็นเล่มแล้ว จัดเป็นภาคได้ ๑๑ ภาค ส่วนที่พิมพ์ในคราวนี้มีอนุสนธิต่อจากฉบับที่พิมพ์มาแล้วจึงจัดเป็นภาคที่ ๑๒

กรมศิลปากร ขออนุโมทนากุศลบุญราศีที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศส่วนกุศลให้แก่คุณหญิงประชุมมนตรีสุริยวงศ์ และได้ให้พิมพ์หนังสือนี้แจกเป็นวิทยาทาน ขออำนาจแห่งกุศลทั้งปวงนั้นจงดลบันดาลให้ คุณหญิงประชุมมนตรีสุริยวงศ์ ผู้ล่วงลับไปประสพอิฐวิบุลมนูญผลในสุคติภพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๙ มิถุนายน ๒๔๙๖

ประวัติสังเขป

คุณหญิงประชุมมนตรีสุริยวงศ์ เป็นธิดาพระยาราชพงษานุรักษ์ (ชม บุนนาค) ท.จ. และคุณหญิงสวาสดิราชพงษานุรักษ์ เป็นมารดา เกิดเมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๓ ตรงกับวันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๓๒ คุณหญิงมีพี่น้องร่วมอุทรเดียวกัน ๓ คน คือ

คนที่ ๑ คุณหญิงประชุมมนตรีสุริยวงศ์ จ.จ.

คนที่ ๒ หม่อมเชื่อ วัฒนวงศ์ ท.จ.

คนที่ ๓ หลวงวิชิตสุรไกร (ไชยบุนนาค) ต.จ.ย.ม.

คุณหญิงประชุมมนตรีสุริยวงศ์ ได้ทำการสมรสกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ (เชียร บุนนาค) บุตรท่านพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชื่น) และท่านคุณหญิงเลื่อมมารดา เมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๕ แต่มิได้มีบุตร กับพระยามนตรีสุริยวงศ์

คุณหญิงประชุม ฯ เป็นผู้มีนิสัยสุภาพเยือกเย็น จึงสามารถเข้าได้ทั้งเจ้านายข้าราชการทุกชั้น ได้มีโอกาสเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชชกาลที่ ๕ ในงานพระราชพิธีต่าง ๆ อยู่เสมอ จึงเมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สำหรับตระกูลจุลจอมเกล้าฝ่ายใน ตำแหน่งที่ ๔ ชั้นจตุตถจุลจอมเกล้า จ.จ. เป็นเกียรติยศสำหรับตระกูลและผู้มีตำแหน่งเฝ้า.

ระหว่างปฐมวัยและมัชฌิมวัย เป็นระยะเวลาที่คุณหญิง
มีความสมบูรณ์พูลสุขเป็นที่ยิ่ง และด้วยเหตุที่ท่านชอบในทาง
นาฏศิลป์ ท่านจึงได้สร้างโรงประชุมมหรสพไว้ที่หน้าบ้านเพื่อ
เป็นอนุสรณ์ของวงศ์สกุลและเป็นที่หย่อนใจของท่าน ได้เปิดโรง
เป็นปฐมฤกษ์เมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๖
โดยท่านเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ และท่านเจ้าคุณอนิรุธเทวา ได้จัด
ละครรำมาแสดงเป็นปฐมฤกษ์เปิดโรง และใช้เป็นที่แสดงมหรสพ
ต่าง ๆ ตลอดมา

คุณหญิงได้ดำเนินอายุของท่าน ด้วยความผาสุขสมบูรณ์
จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๘๒ พระยามนตรีสุริยวงศ์ ผู้สามี
ล้มป่วยลงด้วยโรคหัวใจ และเบาหวาน และได้ถึงแก่กรรมลง
เมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๒ ด้วยการสูญเสียสามีอัน
เป็นที่รักยิ่งของคุณหญิง จึงทำให้คุณหญิงเศร้าโศกและล้มป่วยลง
ประจวบด้วยเกิดสงครามมหาเอเชียบูรพา คุณหญิงจึงต้องอพยพ
หลบภัยไปอยู่ในที่ต่าง ๆ อาการป่วยก็ซุดลงเป็นลำดับ ประกอบ
ด้วยอายุท่านชะราภาพมากแล้ว เหลือความสามารถของแพทย์
จะช่วยเหลือให้คงชีพต่อไปได้ ท่านจึงถึงแก่กรรมลงเมื่อวันที่
๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ ณ บ้านเชิงสพานพุทธยอดฟ้า
ธนบุรี สิริรวมอายุได้ ๗๔ ปีเศษ

สำนักหอสมุดแห่งชาติ

รูปคู่

พระยามนตรีสุริยวงศ์ (เชียร) กับคุณหญิงประชุมมนตรี
แต่งตัวเต็มยศ

ถ่ายเมื่อครั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์
ยังมีบรรดาศักดิ์เป็น นายพันตรี
พระราชวรินทร์
เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา

โปรดแก้คำผิดดังต่อไปนี้

หน้า	บรรทัดที่	คำว่า	แก้เป็น
๑	๔	ต้องเล่าเมือง	ต้องเล่าเรื่องเมือง
๒	๒๑	พระเจ้าเมินดง	พระเจ้ามินดง
๓	๑๘	สามารถย้าย	สามารถขยาย
๕	๖	ยังเป็นธาตุ	ยังเป็นธาตุไม้
๖	๓	ซับซ้อนกันมาก	ซับซ้อนกันมา
๗	๘	อันมีเป็นเค้า	อันนี้เป็นเค้า
๑๐	๒	คนอื่นที่เป็นแขก	คนอื่นที่ไปเป็นแขก
๑๑	๗	รถหยุด	หยุดรถ
๑๖	๕	กว้างยาว ๕ วา	กว้างราว ๕ วา
๑๗	๑๑	พอลงสร้าง	พอลงมือสร้าง
๑๗	๓	ทรงบำเพ็ญ	ทรงพยายามบำเพ็ญ
๑๗	๗	๑๒ ปี	๒๑ ปี
๑๗	๗	พ.ศ. ๓๙๐๑	พ.ศ. ๒๔๒๑
๒๐	๕	ของเกิดความรู้	ของเกินความรู้
๒๑	๓	มีการผิง	มีวิธีผิง
๒๑	๖	ไม่ใช่แต่	ไม่ใช่มีแต่
๒๑	๗	เครื่องหมายผูกคอเด็ก	เครื่องผูกคอเด็ก
๒๒	๑๕	ผิดแท ๆ	ผิดแท้ ๆ

หน้า	บรรทัดที่	คำว่า	แก้เป็น
๒๘	๘	เรอนย่น	เรอนย่อ
๒๗	๑	เพียงขกำขัด	เพียงระกำขัด
๓๑	๓๗	อยู่สบาย	อยู่ไม่สบาย
๓๘	๗	มิแต่ฝรั่ง	มิแต่ทหารฝรั่ง
๓๘	๑๘	ผิวกบัวนะ	ผิดกบัวนะ
๓๕	๒	ผู้บ๊กผัง	ผู้บุกผัง
๓๖	๙	ประต	ประตู
๔๓	๑	เมองทิสราง	เมองทิสร้าง
๔๔	๕	ประตูสัง	ประตูวัง
๔๔	๑๕	ต่อไปข้าง	ต่อไปข้าง
๔๔	๑๗	เฉลิมพระเกียรติหนึ่ง	เฉลิมพระเกียรติวัดหนึ่ง
๔๕	๘	ชั้นหอนาฬิกา	ชั้นยอดหอนาฬิกา
๔๕	๑๙	เมอลอร์ดเคอสัน	เมอลอร์ดเคอสัน
๔๖	๘	ในสำนัก	ในราชสำนัก
๕๑	๑๙	อิกหลังหนึ่ง	อิกครั้งหนึ่ง
๕๓	๒	พระนิพนธ์เทียว	พระนิพนธ์เล่าเรองเทียว
๕๓	๗	ขงต้องลัมเลิก	จึงต้องลัมเลิก
๕๓	๑๗	ว่าเบ็นเสาไต้	ว่าจะเบ็นเสาไต้
๕๘	๑	เบ็นสมย	เบ็นสมัย

สาส์นสมเด็จ

เล่าเรื่องเที่ยวเมืองพม่า

ตอนที่ ๔ เที่ยวเมืองมัณฑเล (ต่อ)

จะพรรณนาว่าด้วยเมืองมัณฑเล จำต้องเล่าเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในหมู่เดียวกันให้ทราบเสียก่อน เพราะเป็นเมืองอันเคยเป็นราชธานีอยู่ใกล้ ๆ กันอยู่ถึง ๔ เมือง คือ เมืองชัยบุระ พม่าเรียกกันเป็นสามัญว่า "เมืองสะแคง" Sagaing ไทยเราเรียกว่า "เมืองจักกาย" เมือง ๑ เมืองรัตนบุระ เรียกกันเป็นสามัญว่า "เมืองอังวะ" เมือง ๑ เมืองอมรบุระ เมือง ๑ และเมืองรัตนบุรณะ เรียกกันเป็นสามัญว่า "เมืองมัณฑเล" เมือง ๑ ชื่อที่เรียกกันเป็นสามัญคงเป็นชื่อเดิมของท้องที่ เช่นเดียวกันกับ "บางกอก" เป็นชื่อเดิมของท้องที่ ซึ่งสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ข้อนี้เห็นได้ที่เรียกเมืองมัณฑเลคงเป็นชื่อของภูเขาตรงนั้นมาแต่เดิม ทำเลที่ตั้งทั้ง ๔ เมืองที่ว่ามาอาจเปรียบให้เข้าใจได้ง่าย ๆ คือเมืองสะแคงตั้งริมแม่น้ำเอราวดีทางฝั่งตะวันตก เหมือนอย่างเมืองธนบุรี เมืองอังวะตั้งทางฝั่งตะวันออกตรงกันข้ามกับเมืองสะแคงเหมือนอย่างที่พระนคร ฯ เมืองอมรบุระตั้งทางฝั่ง

ตะวันออกเหนือเมืองอังวะขึ้นไปราวสักแค่วัดเขมาภิรตารามเมืองมัณฑเลก็ตั้งทางฝั่งตะวันออก เหนือขึ้นไปอีกราวที่เมืองนนทบุรี แต่เมืองมัณฑเลตั้งห่างฝั่งแม่น้ำกว่าเพื่อนเวลามาในเรือเมื่อถึงเมืองสะแคงแลเห็นได้ทั้ง ๔ เมืองพร้อมกัน เพราะเหตุใดจึงตั้งเมืองราชธานีถึง ๔ เมืองติดต่อกันไปเช่นนั้น มีอธิบายในเรื่องพงศาวดารว่าตั้งแต่ราชวงศ์พระเจ้าอนุรุทธ์เสียเมืองพุกามแก่จีนเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๐ เมืองพม่าก็ยับเยินแยกกันออกไปเป็นหลายอาณาเขต เป็นโอกาสให้พวกไทย ทั้งไทยใหญ่ไทยน้อยไปย่ำยีเมืองพม่า ต่อมาในสมัยนั้นมีเจ้าไทยใหญ่องค์หนึ่งพม่าเรียกว่า "สอยุน" Sawynn (น่าจะมาแต่คำภาษาไทยว่า "เจ้ายวน") ได้ครองอาณาเขตหนึ่ง จึงตั้งเมืองสะแคงเป็นราชธานีอยู่เพียง ๕๙ ปี เกิดเหตุด้วยเจ้านายฆ่าฟันกันขึ้นเอง เจ้าองค์ที่มีชัยชนะชื่อว่า "สะโดะมินพญา" Thado Min Bya จึงข้ามมาตั้งเมืองอังวะเป็นราชธานีเมื่อ พ.ศ ๑๙๐๗ เมืองอังวะแม้ต้องตกอยู่ในอำนาจสัตรูเป็นครั้งคราว ก็เคยเป็นราชธานีทั้งในสมัยเมื่อแยกกันกับมอญและสมัยเมื่อรวมเป็นอาณาเขตเดียวกันเป็นเวลาเกือบ ๔๐๐ ปี นานกว่าเมืองอื่นทั้งสิ้น จนถึง พ.ศ. ๒๓๒๖ (ตรงกับรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์) พระเจ้าปะดุงในราชวงศ์อลองพระ จึงสร้างเมืองอมรบุระขึ้นใหม่ แล้วย้ายราชธานีไปตั้ง ณ ที่นั้น แต่เมืองอมรบุระเป็นราชธานีอยู่เพียง ๗๖ ปี ถึงรัชกาลพระเจ้าเมินดงก็สร้างเมืองมัณฑเลขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ (ตรงกับรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์)

เมืองมัณฑเลเป็นราชธานีอยู่ได้เพียง ๒๘ ปีก็เสีย ประเทศพม่าแก่อังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ตำนานของราชธานีพม่าทั้ง ๔ เมืองมีมาดังนี้ ได้ความรู้ขึ้นใหม่อีกอย่างหนึ่ง ว่าตั้งแต่เมืองอังวะเป็นราชธานี พม่าเรียกนามประเทศของตนว่า "กรุงอังวะ" และเรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า "พระเจ้าอังวะ" ทุกองค์ ถึงย้ายราชธานีไปตั้งที่อื่น จดหมายในราชการเช่นพระราชสาสน์เป็นต้น ก็คงเรียกว่า "กรุงอังวะ" และ "พระเจ้าอังวะ" ตลอดมา ประหลาดที่เหมือนกับประเพณีไทยแต่ปางก่อน ในหนังสือราชการก็เรียกนามเมืองไทยว่า "กรุงศรีอยุธยา" และเรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า "พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา" สืบมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ ถึงรัชกาลที่ ๔ จึงเปลี่ยนเรียกว่า "กรุงสยาม" และ "พระเจ้ากรุงสยาม"

ลองพิจารณาหามูลเหตุที่ย้ายราชธานี ได้ความเป็นเค้าเงื่อนว่าเมืองสะแคงคับแคบ เพราะมีแม่น้ำอยู่ข้างหน้าและมีภูเขาอยู่ข้างหลัง ผู้คนพลเมืองมากขึ้นไม่มีที่จะขยายเมือง จึงย้ายราชธานีข้ามมาตั้งที่เมืองอังวะอันเป็นที่ทำเลกว้างขวางและมีคลองทางคมนาคมกับเมืองอื่นสะดวก ครั้นถึง รัชกาลพระเจ้าปะดุงสามารถย้ายราชอาณาเขตออกไปได้มาก ถือว่าเป็นพระเจ้าราชาธิราช เห็นว่าตัวพระนครราชธานีที่สร้าง ณ เมืองอังวะเล็กนักไม่สมกับเป็นราชธานีของพระเจ้าราชาธิราชเช่นเมืองหงสาวดีแต่ปางก่อน จึงให้สร้างเมืองราชธานีใหม่ พิเคราะห์ดูแผนผังเห็น

ได้ว่าถ่ายแบบเมืองหงสาวดีของพระเจ้าบุเรงนองมาสร้าง ขนานนามว่าเมืองอมรบุระ เหตุใดพระเจ้ามินดงจึงย้ายจากเมืองอมรบุระไปสร้างเมืองมัณฑเลเป็นราชธานี จะพรรณนาในตอนต่อไปข้างหน้า

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๓๐ พฤษภาคม ๒๔๗๙

กราบทูล สมเด็จกรมพระยาดำรงค์ฯ ทราบฝ่าพระยาท

ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๒๑ เดือนนี้ โปรดประทานไปพร้อมด้วยรายงานเล่าเรื่องเที่ยวเมืองพม่า กับรูปฉายประกอบกันด้วย ๔ รูป ได้รับประทานแล้ว พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้า

พระวิจารณ์ส่งเสริมเรื่อง "นางขรัส" นั้นดีหนัก ทำให้ความเห็นของเกล้ากระหม่อมมั่นคงขึ้นอีกมาก ในพระวิจารณ์นั้นประกอบด้วยศัพท์มาก ทำให้เกล้ากระหม่อมติดใจพิจารณาศัพท์เหล่านั้นต่อไป เมื่อได้ความรู้แจ่มแจ้งขึ้นก็ต้องกราบทูลให้ทราบฝ่าพระยาทไว้ด้วย

คำว่า "ปราการ" ในภาษาบาลีมีความหมายแต่เพียงว่าวงล้อมรอบ จะเป็นกำแพงก็ได้ รั้วก็ได้ ที่สุดจนม่านก็ได้ เช่นตัวอย่างว่า "สาณิปาการสยน" เตียงนอนมีม่านวงล้อมรอบ

คำว่า "กำแพง" ในภาษาเขมรมีเหมือนกัน แต่เขาใช้เรียกแต่จำเพาะกำแพงกันเขตที่ไม่มีเชิงเทิน ถ้ามีเชิงเทินเป็นที่ต่อสู้ศัตรู เขาเรียกไปเสียอีกอย่างหนึ่งว่า "บันทาย"

คำว่า “นาง” ในภาษาเขมรมีเหมือนกัน แปลว่าผู้หญิง เหมือนกันเชียน “นาง” อย่างเดียวกัน แต่อ่านออกเสียงว่า เนียง สถานีควนเนียง อันเป็นต้นทางที่ไปเมืองสตูลนั้นก็คือควน นางหรือเนินนางเรานเอง

คำว่า “ขรัล” ค้นภาษาเขมรพบแต่ “ขราล” แปลว่า สะเก็ดไม้ เสี้ยนไม้ อยู่ข้างจะเล็ก แต่ก็เข้าทีอยู่มากที่ยังเป็นธาตุ คำแปลนั้นอาจผิดไปจากความหมายเดิมก็จะได้ ถ้าแปลว่าไม้ขร แล้ว “นางขราล” ก็ได้ความว่านางไม้ เข้าทางที่ต้องประสงค์ ได้ แต่ค้นคำที่ประกอบเสร็จว่า “นางขราล” ในภาษาเขมร ไม่พบ

ตามพระดำริว่า ใบเสมาเป็นคำตลาดเพราะเหมือนกับใบ เสมาซึ่งหมายเขตโบสถ์นั้นถูกต้อง ส่วนใบยังตามย่อมซึ่งมักทำ เป็นรูปสี่เหลี่ยมนั้น ปากตลาดเรียกว่าลูกย่อม ไม่เรียกใบเสมา เพราะรูปไม่เหมือนใบเสมา แต่แท้จริงก็เป็นวัตถุอย่างเดียวกัน

เรื่องคัมภีร์ลานทองของพระเจ้าบรมโกศ ผ้าพระยาทรง สันนิษฐานสมเหตุสมผลเรียบร้อยดีมาก ความสันนิษฐานของ เกล้ากระหม่อมแพ้ ขัดด้วยเหตุผลหลายประการ

อ่านเรื่องเที่ยวเมืองพม่า ซึ่งมีกล่าวถึงตำนานพระมุเตา รู้สึกว่าประมูลกันกับพระธาตุตะเกิง และก็เป็นแบบที่เหมือนกับไทย ไม่ว่าปูชนียสถานใด ๆ จะต้องลากเอาพระเจ้าเข้าไปติดถึงปูชนีย สถานนั้นเสมอ ให้นึกสนุกในการที่พระมุเตาทลายลง ถ้าหาก

ว่าพวกนักปราชญ์โบราณคดีตั้งใจจะตรวจแล้วก็เย็นโอกาสอันดี
ที่จะตรวจให้เห็นการก่อสร้างซึ่งทำซับซ้อนกันมากถึงคราวอย่างไร
นั้นได้โดยง่าย ด้วยไม่ต้องลงทุนลงแรงมากนัก ทำโดยวิธีขุด
ร่องเป็นรางผ่าสูญกลางองค์พระธาตุ กวาดมูลดินในร่องให้เกลี้ยง
เกลาเท่านั้น การก่อสร้างซึ่งได้ทำมาก่อนซ้อนชั้นกันอย่างไรก็
จะเห็นปรากฏหมด

วิธีหักเงินเดือนไว้ใช้เป็นค่าซ่อมแซมที่อยู่ของอังกฤษเขานั้น
รับรองว่าดี

อ่านหนังสือพิมพ์เห็นว่าหน้าเรื่องว่า “การแต่งงานแปลกๆ
ของชาติต่างๆ” เขาบอกว่าตอนมาจากคำของเสฐียรโกเศศ
ซึ่งแสดงปาฐกถาในวิทยุกระจายเสียง ด้วยอำนาจชื่อแห่งเสฐียร
โกเศศซึ่งเป็นผู้ที่เกล้ากระหม่อมนับถือว่ามีความคิดจึงได้อ่านๆ
แล้วก็ได้ความพอใจ โดยเหตุที่เรื่องแต่งงานสมรสนั้น ฝ่าพระ
บาทกับเกล้ากระหม่อมได้เขียนความเห็นแลกกันมาพักหนึ่งแล้ว
เมื่อมาพบเข้าอีกก็ทำให้รำลึกถึงฝ่าพระบาทจึงจะได้หยิบความเห็น
ของเสฐียรโกเศศสรุปทูลถวายต่อไปนี้

เขาว่าวิธีแต่งงานสมรสของชาติในประเทศต่างๆ นั้น จัด
ได้ว่ามีอยู่สามอย่าง คือฉุดคร่าเอาเจ้าสาวไปเป็นเมียอย่างหนึ่ง
ซื้อเจ้าสาวไปเป็นเมียอย่างหนึ่ง กับเป็นผัวเมียกันโดยปรองดอง
ด้วยความรักใคร่ต่อกันและกันอีกอย่างหนึ่ง แล้วเขาก็แถลงวิธี
แต่งงานของชาติต่างๆ เป็นตัวอย่างโดยสมควร แม้การฉุดคร่า

จะเป็นการกระทำอย่างป่าเถื่อนอยู่ก็ดี ภายหลังเมื่อรู้จักศีลธรรม ได้ร้องขอต่อพ่อแม่ยอมยกให้แล้ว แต่การพิธีก็ยังทำปรากฏเป็นฉุดคร่าอยู่ตามเดิม เขาเห็นว่าการยึดประตูของเราก็มาแต่วิธีฉุดคร่า คือว่ายึดประตูลงเชือนกันพวกเจ้าบ่าวจะมาฉุดเจ้าสาว พวกเพื่อนบ่าวก็คอยยกมาช่วยกันฉุดเอาเจ้าสาวไป เพื่อนสาวก็คอยช่วยกันต่อสู้คุ้มกันเจ้าสาวไว้ ส่วนการที่เจ้าบ่าวเข้าไปอยู่ในบ้านพ่อตานั้น เขาเห็นว่าจะมาแต่วิธีซื้อลูกสาว เมื่อเงินไม่พอก็ขอเอาแรงรับใช้พ่อตาแทนเงิน ลางทีจะเป็นเพราะเหตุนั้นเอง จึงทำให้คำว่า “บ่าว” ซึ่งแปลว่าหนุ่มกลายเป็นคนรับใช้ไป อย่างไรก็ดี ธรรมดาความเห็นก็ย่อมมีผิด มีถูก แต่ที่เขาเห็นเช่นนี้ประกอบด้วยเหตุผลน่าฟัง ซึ่งควรจะนำความมากราบทูลให้ทรงทราบ

อีกเรื่องหนึ่ง เห็นในหนังสือพิมพ์เหมือนกัน เขายอกชื่อเรื่องว่า “ศิลปกรรมของจีน” และยอกชื่อผู้แต่งว่าพระยาเมธาธิบดี พึงชื่อเรื่องก็เข้าที พึงชื่อผู้แต่งก็ไพเราะ จึงได้ลงแรงอ่านเมื่อจบสันไปฉบับหนึ่งแล้วก็หยิบเอาชิ้นอะไรไม่ได้ แล้วเขายังลงพิมพ์ต่อไปอีก ๒ ฉบับ รวมเป็น ๓ ฉบับต่อกัน แต่ไม่มีความเพียรพอที่จะอ่านให้จบ

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

พระ

บ้านชินนามอน บีนัง

วันที่ ๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๙

ทล สมเด็จกรมพระนริศร ฯ

ขอ

หม่อมฉัน ได้รับลายพระหัตถ์ฉบับลงวันที่ ๓๐ พฤษภาคม นั้นแล้ว

เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชธน) กับพระยาเมธาธิบดี (สารท) นั้น หม่อมฉันได้เคยคุ้นกับเขามาแต่ก่อนทั้ง ๒ คน เสฐียรโกเศศเป็นนักเรียนอัสสัมชัญ ไม่เคยไปเมืองฝรั่ง แต่เรียนรู้ภาษาอังกฤษได้อย่างดี เป็นผู้มีอุปนิสัยชอบค้นโบราณคดีและแต่งหนังสือสำนวนดีด้วย เขารับราชการอยู่ในกรมศุลกากรมาแต่เดิม หม่อมฉันเคยอยากได้มาไว้ในหอพระสมุด ฯ แต่ไม่มีเงินเดือนจะให้เขาเท่าที่ได้อยู่ในกรมศุลกากรก็จนใจ เมื่อถึงสมัยรัฐบาลใหม่ ถูกปลดออกจากกรมศุลกากรไปว่างอยู่คราวหนึ่ง ต่อมาได้รับตำแหน่งในหอพระสมุด ฯ แทนพระพินิจวรรณการอยู่บัดนี้ การค้นคว้าของเขาแต่เดิมมา มักเสาะหาทางหนังสือที่แต่งไว้เป็นภาษาอังกฤษ ตั้งแต่ไปอยู่ในหอพระสมุด ฯ ขยันค้นทางหนังสือภาษาไทย ได้พิมพ์ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑ เมื่อเร็ว ๆ นี้เล่มหนึ่ง หม่อมฉันนึกว่าเสฐียรโกเศศนี้ ภายหน้าอาจจะเป็นนักปราชญ์ได้คนหนึ่ง ถ้าโลกธรรมไม่ชวนใจไปเสียทางอื่น ส่วนพระยาเมธา ฯ นั้น หม่อมฉันเข้าใจว่าความรู้ของแกที่เอามาแต่งหนังสือ อยู่เพียงแปลมาจากหนังสือภาษาอังกฤษที่ได้อ่าน

ไม่มีอุปนิสัยใจรักโบราณคดี หรือจะคิดวินิจฉัยได้เหมือนเสฐียรโกเศศ วินิจฉัยของเสฐียรโกเศศว่าด้วยวิธีแต่งงานบ่าวสาวนั้น หม่อมฉันออกจะเห็นชอบด้วยและมีอุทาหรณ์ที่จะสนับสนุน ด้วยหม่อมฉันเคยไปดูทั้งวิธีแขกอิสลามแต่งงาน และวิธีจีนแต่งงานที่เมืองปีนังนี้ วิธีแขกอิสลามนั้นทำพิธีใหญ่ที่บ้านฝ่ายเจ้าบ่าว แต่งไฟฟ้าหรูหราและเชิญเพื่อนฝูงไปเลี้ยงเวลาค่ำก่อน แล้วจึงแห่เจ้าบ่าวด้วยมีกระบวนผู้คนมาก ตัวเจ้าบ่าวนั่งเย็นประธานในกระบวนแห่ ไปยังบ้านเจ้าสาว อันมีเย็นเค้าให้เห็นว่ามาแต่ลักษณะชีงเจ้าสาว วิธีแต่งงานของจีนมีในหนังสืออธิบายประเพณีจีน เห็นชัดว่ามาแต่ประเพณีซ้อ เพราะส่งเจ้าสาวไปยังบ้านเจ้าบ่าว บางรายก็ให้เจ้าบ่าวไปสู่บ้านเจ้าสาว รายที่หม่อมฉันได้เคยไปดูนั้นเจ้าบ่าวไปสู่บ้านเจ้าสาว เข้าใจว่าตอนเช้าทำพิธีบูชาบูรพการีก่อน พิธีนั้นหม่อมฉันไม่ได้เห็น ๆ แต่มีแห่เครื่องบูชา ถึงเวลาค่าผู้ใหญ่ฝ่ายเจ้าสาวเชิญพวกพ้องไปเลี้ยงอาหาร แต่หม่อมฉัน (ขอตัวตอนกินเลี้ยง) ไปต่อเมื่อเลี้ยงแล้ว เขาเชิญให้ขึ้นไปพักอยู่ที่ห้องประชุมที่บนเรือน แล้วพาเจ้าสาวออกมาคำนับ (บางทีจะให้มาคำนับแต่แขกที่สูงศักดิ์เป็นได้) สักครู่หนึ่งพวกแขกก็มาประชุมกันในห้องนั้น ถึงเวลาฤกษ์เจ้าบ่าวกับเพื่อนบ่าวมาถึง เจ้าบ่าวกับเจ้าสาวไปยืนเคียงกันอยู่ที่หัวโต๊ะยาวที่ตั้งไว้กลางห้อง เชิญแขกเข้าไปยืนล้อมโต๊ะคราวละสัก ๑๐ คน เจ้าสาว

ส่งถ้วยรังนกน้ำเชื่อมให้รายตัวทุกคน แขกรับมากินและอวยพร
แก่เจ้าสาวแล้วถอยออกมา คนอื่นที่เป็นแขกช่วยงานก็เข้าไป
ทีละชุด ทำพิธีเช่นว่ามาจนหมดจำนวนแขก พิเคราะห์ดูลักษณะ
ก็เป็นอย่างจีนนั่นเอง เป็นแต่ฝ่ายหญิงจีนชายไม่มีเลย

ในคราวเมื่อหม่อนฉันส่งเรื่องเที่ยวเมืองพม่ามาถวายอีก
ท่อนหนึ่งในตอนที่ ๔ ว่าด้วยตำนานเมืองมัณฑเล กับรูปฉายเมือง
มัณฑเลด้วย ๓ รูป คือ

๑. รูปคูและสะพานประตูเมืองมัณฑเลด้านใต้ ถ่ายจาก
ข้างใน

๒. รูปสะพานข้ามคูเข้าเมืองมัณฑเล

๓. รูปประตูเมืองมัณฑเล ถ่ายจากข้างใน

เรื่องตำนานเมืองมัณฑเลยังจะมีในคราวหน้าต่อไปอีก
ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เล่าเรื่องเที่ยวเมืองพม่า
ตอนที่ ๔ เที่ยวเมืองมัณฑเล (ต่อ)

เวลาบ่าย ๑๖ นาฬิกาในวันที่ ๒๕ นั้น ขึ้นรถยนต์ไปส่ง
การีดเยี่ยมตอบผู้บัญชาการมณฑลและเจ้าเมืองมัณฑเล แล้วให้

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

ขับรถไปเที่ยวดูเมือง ลงไปทางข้างใต้ตามถนนสายกลาง อันตั้งสำนักงานต่าง ๆ กับทั้งโรงเรียนและวัดวาของฝรั่ง จนสุดชานเมืองแล้วกลับย้อนขึ้นมาตามถนนอีกสายหนึ่ง ซึ่งเป็นทำเลการค้าขาย มีรถรางและตกแถวทง ๒ ข้างทาง เมื่อถึงบ้านอูเวซันแวะให้ภรรยาเขาพบครู่หนึ่ง แล้วให้ขับรถเที่ยวดูพระนครทางข้างนอกตลอดด้าน ไปจนถึงเชิงเขามัณฑเลอันเป็นที่สุดชานเมืองทางข้างเหนือ รถหยุดลงเที่ยวเดินดูวัดหลวงซึ่งสร้างไว้ที่เชิงเขาจนรอบพลบจึงกลับ ขากลับคนขับรถพาผ่านมาทางข้างในพระนคร แต่ไม่ได้หยุดดูอะไรเพราะใกล้มืดอยู่แล้ว เมื่อมาถึงที่พักได้รับจดหมายภรรยาผู้บัญชาการมณฑล เชิญพวกเราเลี้ยงน้ำชาวันที่ ๒๖ และได้รับจดหมายของผู้บัญชาการมณฑลยอกมาให้ทราบในทางราชการ (เข้าใจว่าตามคำสั่งของรัฐบาลที่เมืองร่างกุ้ง) ว่าจะทำพิธีศราทธพรตถวายพระเจ้าอยู่หัวที่ ๕ ณ วัดเซ็นต์มารี วันที่ ๒๘ เวลาเช้า ๑๑ นาฬิกา ได้จัดที่นั่งไว้สำหรับพวกเราแล้ว

การที่ไปเที่ยวดูเมืองมัณฑเลย่ายวันนี้ต้องงดที่เที่ยวตามได้กะไว้แห่งหนึ่ง คือเลยขึ้นยอดเขามัณฑเล เพราะเขานั้นสูงกว่า ๑๕๐ วา ทำทางขึ้นเป็นขั้นบันไดมีหลังคาตลอดทาง จะต้องเดินขึ้นบันไดแต่เชิงเขาหลายร้อยขั้น จึงจะถึงพระเจดีย์ วิหารที่บนเขา คิดถึงอายุสังขารของฉันเห็นเหลือกำลังที่จะขึ้นให้ตลอดได้ ครั้นจะหาเก้าอี้นั่งให้คนหามขึ้นไป เมื่อรู้ว่าเจดีย์สถานต่าง ๆ อยู่บนยอดเขาเดียวนี้เป็นของสร้างใหม่ทั้งนั้นก็เสียดายที่จะเล่าแต่

เรื่องตำนานตามที่ได้ยินมา ว่าแต่เดิมที่บนไหล่เขานั้นพระเจ้ามินดงให้สร้างวิหาร มีพระพุทธรูปใหญ่กับรูปพระอานนท์แกะด้วยไม้ลงรักปิดทอง พระพุทธรูปทำยื่นชี้นิ้วพระหัตถ์ลงมาที่เมืองมัณฑเล สมมติเป็นปางตรัสพยากรณ์แก่พระอานนท์ แต่พระพุทธรูปกับรูปพระอานนท์และวิหารนั้นไฟไหม้เสียหมดแล้ว ต่อมาเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๕๔ รัฐบาลอินเดียได้พระบรมธาตุที่ขุดพบในคันธาราษฎร์ อันมีอักษรจารึกที่กรันตว่าเป็นของพระเจ้ากนิษกะมหาราชบรรจุไว้ในพระเจดีย์ (เมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐) ลอร์ดมินโต ไวสรอยผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์ ยอกให้พระบรมธาตุนั้น แก่ประเทศพม่า ผู้คนพลเมืองต่างพากันยินดีแพร่หลาย มีมหาฤษีพม่าเรียกว่า "ระเสคยี" Yathe Gyi ตนหนึ่งชื่อ "อู ขันติ" U Khanti ผู้ซึ่งคนนับถือมาก (ฤษีพม่าเป็นอย่างไร จะมีอธิบายที่อื่นต่อไปข้างหน้า ฤษีตนที่ว่านี้เห็นจะนับถือกันทำนองเดียวกับพระศรีวิชัยในมณฑลพายัพ) รับเป็นหัวหน้าอำนวยการสร้างที่ประดิษฐานพระบรมธาตุนั้นบนยอดเขามัณฑเล เรี่ยไรได้เงินกว่า ๗๐,๐๐๐ รูปี เกินจำนวนเงินที่จำเป็นจะต้องใช้ในการสร้างพระธาตุมนเทียรก็ขยายความคิดสร้างวัตถุสถานต่าง ๆ เพิ่มเติมจนแลดูแต่ไกลเหมือนกับมีบ้านเมืองอยู่บนภูเขามัณฑเล ล้วนเป็นของสร้างใหม่ทั้งนั้น

เรื่องตำนานการสร้างเมืองมัณฑเลมีอยู่ในหนังสืออภิธานเมืองพม่าเหนือ Gazetteer of Upper Burma ที่รัฐบาลอังกฤษได้รวบ

รวมเรื่องพิมพ์ไว้ ว่าที่เมืองพม่ามีหนังสือพยากรณ์ (เรียกว่า Theiksa เห็นจะตรงกับที่ไทยเราเรียก "ทักษา") มาแต่โบราณ ในหนังสือนั้นอ้างว่า กาลครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดสัตว์ ประทับพักอยู่ที่ยอดเขา มัณฑเล มีนางยักษินีตนหนึ่งเลื่อมใสไปบูชาตามประสายักษ์ พระพุทธองค์ทรงแย้มพระโอษฐ์ (คือทรงยิ้ม) เป็นเหตุให้พระอานนท์ทูลถาม (ตามแบบตั้งต้นเรื่องพุทธพยากรณ์ต่าง ๆ พระพุทธองค์จึงโปรดประทานอธิบายแก่พระอานนท์ ว่าที่ทำเลเขามัณฑเลนั้นเคยตั้งราชธานีมาแต่อดีตกาลหลายครั้ง ทั้งเมื่อในศาสนาพระพุทธกกุสันธ พระพุทธโกนาคมน์ และพระพุทธกัสสป แม้พระองค์เองเมื่อยังเสวยพระชาติเป็นสัตว์ต่าง ๆ ก็ได้เคยมาอาศัยอยู่ที่เขามัณฑเลนั้น แล้วทรงพยากรณ์ต่อไปว่า เมื่อศาสนาของพระตถาคตล่วง ๒,๐๐๐ ปีแล้ว ก็จะมีพระมหากษัตริย์ สมมติวงศ์เชื้อสาย ของนางยักษินีนั้น มาตั้งราชธานีที่เขามัณฑเลอีก คติที่อ้างพุทธพยากรณ์ต่าง ๆ เช่นกล่าวมานี้ น่าจะเกิดขึ้นในเมืองลังกาก่อน แล้วจึงเอาอย่างมาแต่งขึ้นในประเทศเหล่านี้บ้าง แม้ในเมืองไทยเราก็มี ฉันเคยได้ยินผู้ใหญ่อ้างพุทธพยากรณ์แต่ยังเป็นเด็กจำไว้ได้หน่อยหนึ่งว่า "สมมุกจะเป็นผู้ เกาะสิชังจะเป็นท่าเรือ" แต่เสาะหาหนังสือพุทธพยากรณ์จะใคร่อ่านทั้งเรื่องยังไม่พบ ส่วนตำนานการสร้างเมืองมัณฑเลที่เป็นเรื่องพงศาวดารนั้น ว่าเมื่อพระเจ้ามินดงยังเป็นน้องยาเธออยู่ในรัชกาลพระเจ้าปะกันมิน (ไทยเรียก "พุกามแมง") ทรงพระ

สุบินครั้งหนึ่งว่าได้ทอดพระเนตรเห็นนครใหญ่อยู่ที่เชิงเขามณฑเล และต่อมาเมื่อเสวยราชย์แล้วทรงสุบินอีกครั้งหนึ่ง ว่าขี่นทรงช้างเผือกและช้างนั้นพาไปถึงเชิงเขามัณฑเล เมื่อเสด็จลงจากหลังช้างมีสตรี ๒ คนชื่อ ขา Ba คน ๑ ชื่อ มอ Maw คน ๑ มารับพระกรเดินเคียงสองข้างพาขึ้นไปถึงยอดเขามัณฑเล ไปพบชายคน ๑ ชื่อ งะสิน Nga Sin เอาหญ้าหอมกำหนึ่งมาถวายทูลว่าหญ้ารอบเขามัณฑเลนั้นมีคุณนัก ถ้าเอาช้างม้าไปเลี้ยงได้กินหญ้าหอมจะเจริญกำลังมีอายุอยู่ได้ยั่งยืน ดังนี้ เผอิญเมื่อพระเจ้ามินดงได้ราชสมบัติ ทรงเลือกพระน้องนางของพระเจ้าปะกันมินเป็นอัครมเหสี และเลือกราชธิดาของพระเจ้าพะคยีดอ (ไทยเรียก "จักกายแมง") ผู้เป็นพระยุคลาเป็นมเหสี (คือนาง "อเลนันดอ" A'e lan daw ที่เป็นชนนีของพระนางสุปยาลัต) นางทั้งสองนั้นเกิดวันพฤหัสบดี อักษรนามเดิมร่วมวรรคเดียวกันกับนางขาและนางมอในพระสุบิน ก็เห็นสมด้วยพระสุบินนิมิต ประกอบกับมีพุทธพยากรณ์ดังกล่าวมาก่อนแล้ว จึงเกิดพระประสงค์จะสร้างราชธานีใหม่ที่เชิงเขามัณฑเล พิเคราะห์ในเรื่องพงศาวดาร เหตุอย่างอื่นที่เป็นข้อขัดให้สร้างเมืองมัณฑเลยังมีอีก แต่พม่ามิได้ยกขึ้นอ้างคือตั้งแต่พม่ารบแพ้อังกฤษครั้งที่ ๒ พระเจ้าแผ่นดินพม่าเกิดเสียพระจริตบ้าง ต้องถูกปลงจากราชบัลลังก์บ้าง ติด ๆ กันถึง ๓ พระองค์ ข้อนี้น่าจะเป็นเหตุให้คิดเห็นว่าเกิดอัปมงคลแก่ราชธานีเดิม แต่มูลเหตุที่สำคัญกว่าอย่างอื่นนั้นน่าจะเป็นด้วยเมื่อถึง

สมัยรัชกาลพระเจ้ามินดง เริ่มมีเรือกำปั่นไฟของฝรั่งขึ้นไปได้ถึง เมืองอังวะและอมรบุระ ก็เมืองทั้ง ๒ นั้นตั้งอยู่ริมลำน้ำเอราวดีทั้ง ๒ เมือง ฝรั่งอาจจะเอาปืนใหญ่ใส่เรือกำปั่นขึ้นไปยิงพระนครได้ จึงเห็นควรจะย้ายราชธานีไปตั้งให้ห่างพ้นทางปืนของศัตรู ข้อนี้น่าจะเป็นต้นเหตุ แต่พระเจ้ามินดงเกรงคนจะดูหมิ่นว่ากลัวฝรั่งจึงเอาแต่พระสุบินนิมิตกับพระพุทธพยากรณ์ขึ้นอ้าง ตรัสสั่งให้อัครมหาเสนาบดีเชิญกระแส พระราชดำริไปปรึกษา พระมหาอุปราช และเจ้านายผู้ใหญ่กับทั้งเสนาบดีมนตรีมุข และพระราชาคณะโหรพราหมณ์ก็เห็นชอบตามพระราชดำริโดยมาก เมื่อตกลงเป็นยุติแล้วให้ทำพิธีหา "สนิส" Sanis (เห็นจะตรงกับที่ไทยเรียกว่า "เสนียด" การทำพิธีนี้มีปรากฏอยู่ในหนังสือราชาธิราชหลายแห่ง แต่ไทยเรียกว่า "ชิมลาง") คือแต่งราชบุรุษพวกละ ๔ คน ๕ คนให้สมาทานศีลเสียก่อน แล้วต่างพวกแยกกันไปในเวลากลางคืน ไปซุ่มคอยฟังคำชาวเมืองขับร้องหรือพูดจากันเองโดยปราศจากความระแวดระวังอย่างไร ให้จดถ้อยคำที่ได้ยินนั้นมาเสนอให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตพิจารณาว่าเป็นมงคลหรืออวมงคลนิมิตสถานใด ครั้งนั้นได้สนิสแต่ล้วนเป็นมงคลนิมิต พระเจ้ามินดงจึงดำรัสสั่งให้เริ่มสร้างเมืองมัณฑเลเมื่อ พ.ศ ๒๔๐๐ เมืองมัณฑเลนั้นแผนผังเอาอย่างเมืองอมรบุระมาสร้าง ตัวพระนครเป็นสี่เหลี่ยมจตุรัสวางแนวกำแพงให้ตรงตามทิศทั้ง ๔ ยาวด้านละ ๒๐๐ ตะ (ตะหนึ่งหย่อน ๘ คอกไทยเศษสักนิ้วหนึ่ง) รวมทั้ง ๔

ด้านยาว ๒,๔๐๐ ตะเท่าจำนวนปีพุทธศักราชเมื่อสร้างเมือง ถ้าว่าอย่างไทยราวด้านละ ๕๙ เส้น ๑๓ วา ๓ ศอกเท่ากันทั้ง ๔ ด้าน ปราการก่อด้วยอิฐไม่ถือปูน สูงตลอดยอดใบเสมา ๖ วา ตอนล่างหนา ๔ ศอกเศษ ที่ใบเสมาหนา ๒ ศอกเศษ มีเชิงเทินถมดินข้างด้านในกำแพงกว้างยาว ๕ วา ทำหอรบรายบนกำแพง ๘๙ วาหลังหนึ่ง ที่มุมเมืองทำหอรบเคียงกันเป็นป้อม มีประตูเมืองด้านละ ๓ ประตู ประตูเมืองก่ออิฐถือปูนเป็นป้อมมีหลังคาทำด้วยไม้ทาดินแดง เป็นทรงปราสาท ๓ ชั้นมีมุข ๒ ข้าง หอรบก็มีหลังคาทรงปราสาททุกหอ ตรงประตูเมืองข้างนอกก่ออิฐเป็นลับแลสูงเท่ากำแพงเมือง สำหรับยังทางปืนมิให้ยิงกรอกช่องประตู ทางเข้าออกต้องเลี้ยวหลีกลับแลนั้น มีถนนรอบกำแพงข้างด้านนอกพ้นถนนถึงคูเมืองมีน้ำขัง กว้าง ๒๖ วา ลึก ๑๐ ศอกตลอดแนวกำแพงทุกด้าน มีสะพานทางข้ามคูเมือง ๕ แห่งเข้าพระนครทางประตูกลางทุกด้าน แต่ด้านตะวันตกมีสะพานข้ามเข้าประตูใต้อีกสะพานหนึ่ง เป็นสะพาน "ประตูผี" (นครธมเมืองเขมรก็มี) ทุกสะพานกว้างราวสัก ๔ วา ก่ออิฐถมดินออกไปในคูเมืองข้างละสักส่วนหนึ่ง ปักเสาปูพื้นกระดานตรงกลางคูสักส่วนหนึ่ง สำหรับรอเปิดเป็นทางเรือเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จเลียบพระนคร ที่มุมเมืองข้างภายนอกมีศาลเทพารักษ์และว่ามีรูปยักษ์อยู่ในนั้นทั้ง ๔ มุม แต่ฉันไม่ได้เห็นแก่ตา การผังอาถรรพณ์เมืองมัณฑเลมีในหนังสือฝรั่งแต่บางเรื่อง ว่าเอาคนผังทั้งเป็น ณ ที่ต่าง ๆ ถึง ๕๒ คน

แต่มีผู้แต่งคนหนึ่งกล่าวว่าการที่เอาคนฝังทั้งเป็นนั้นมีในตำราจริง และเคยทำกันแม้ในยุโรปเมื่อคิกตำยรรพ์ แต่พม่าเลิกเสียแล้วช้านาน ใช้โอ่งใส่น้ำมันฝังเป็นอาถรรพณ์แทน ข้างในพระนครสร้างพระราชวังตรงศูนย์กลาง วางแผนผังแนวกำแพงวังเป็นสี่เหลี่ยม และตรงตามทิศทั้ง ๔ เหมือนอย่างพระนคร และสร้างมหาปราสาทตรงศูนย์กลางวังเป็นที่สุด (ลักษณะพระราชวังจะพรรณนาในวันอื่นต่อไปข้างหน้า) มีถนนใหญ่แต่ประตูกลางตรงเข้าไปถึงพระราชวังทั้ง ๔ ด้าน ท้องที่ในพระนครข้างภายนอกพระราชวัง พิเคราะห์ตามแผนผังสมัยเมื่อยังมีพระเจ้าแผ่นดิน ดูมีถนน (หรือทางเดิน) ตัดเป็นเส้นตรงซอยกันราวกับตาหมากรุก ได้ยินว่าที่ในบริเวณพระนครนอกจากที่ใช้ราชการ เช่นสร้างฉางข้าวและคุกเป็นต้น พระราชทานให้สร้างวังเจ้าและบ้านขุนนางกับทั้งทับกระท่อมของข่าวไพร่ คงเป็นเพราะเหตุนั้นจึงมีที่ให้เป็นเจ้าของละแปลง ประหลาดอยู่ที่ไม่มีวัดในพระนคร แม้วัดที่สถิตของพระสังฆราชก็ให้สร้างนอกพระนครที่ริมคูเมืองทางด้านตะวันออก ถึงเจดีย์สถานก็ดูเหมือนมีพระเจดีย์แต่องค์หนึ่งหรือสององค์ที่ในพระนคร (น่าจะเป็นของสร้างตอนปลายรัชกาล) เพื่อสะดวกแก่การทำพิธีสักการบูชา พวกชาวต่างประเทศให้ตั้งบ้านเรือนและตลาดอยู่นอกพระนครทั้งนั้น อนึ่งที่ตั้งเมืองมัณฑเลเดิมเห็นจะเป็นป่าอยู่โดยมาก แผ่นดินทางฝ่ายตะวันออกเป็นที่ดอนห่าง

ลำน้ำ แต่ทางฝ่ายตะวันตกเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมในฤดูน้ำ เมื่อสร้างเมืองมัณฑเล พระเจ้ามินดงจึง ให้ขุดคลองชลประทานมาจากบึงนันท) Nanda Lake อันอยู่ทางข้างเหนือเขามัณฑเล ไขน้ำมายังพระนคร เรียกคลองนั้นว่า "รัตนนที" ใช้เรือได้ และได้น้ำมาลงคูเมืองแล้วไขเข้าไปใช้ในพระนคร ส่วนทางด้านตะวันตกอันเป็นที่ลุ่มต่อแม่น้ำเอราวดีนั้น ก็ให้ถมดินยกเป็นคันกันน้ำตลอดแนวเมืองมัณฑเลให้ราษฎรตั้งบ้านเรือน และทำเรือกสวนได้ตลอดที่ทำเลนั้น ได้ยินว่าเคยเกิดเหตุเพราะคันกันน้ำที่เมืองมัณฑเลพังครั้งหนึ่ง น้ำท่วมถึงคนตาย จึงต้องคอยซ่อมแซมรักษากันกวดขันมาจนทุกวันนี้

พอลงสร้างเมืองมัณฑเล พระเจ้ามินดงก็ย้ายราชสำนักจากเมืองอมรบุระเสด็จไปประทับอยู่พลับพลาชั่ง สร้างเป็นที่ประทับชั่วคราว ณ เมืองมัณฑเล พระมหาอุปราชกับทั้งเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ก็ต้องตามเสด็จไปทำที่พักอยู่ชั่วคราวเหมือนกัน เพราะต้องรื้อขนปราสาทราชมนเทียรและตำหนักรักษาบ้านเรือนของเดิมอันล้วนเป็นเครื่องไม้ย้ายจากเมืองอมรบุระ ไปปลูกขึ้นใหม่ที่เมืองมัณฑเล การสร้างพระนครทำอยู่ถ้าบังสำเร็จก็ทำพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร แต่เมืองมัณฑเลก็ไม่เป็นมงคลได้ดังพระราชประสงค์ เพราะต่อมาเมื่อพระเจ้ามินดงไปประทับอยู่ ณ เมืองมัณฑเลเกิดขบถชิงราชสมบัติถึงรบพุ่งฆ่าฟันกันถึง ๒ ครั้ง พระเจ้ามินดงเองเกือบไม่พ้นอันตราย แต่ส่วนพระองค์พระเจ้ามินดงนั้น

ในพงศาวดารทั้งที่พม่าและฝรั่งแต่งยกย่องว่าดีกว่าบรรดาพระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์อลองพระพระองค์อื่น ๆ ทั้งสิ้น พรรณนาพระคุณไว้เป็นอเนกปริยายรวมความว่าทรงบำเพ็ญพระคุณให้บ้านเมืองเป็นสันติสุข และปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสำคัญ พระเจ้ามินดงเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ ประทับอยู่ที่อื่น ๙ ปี มาประทับอยู่ที่เมืองมัณฑเลแต่ พ.ศ. ๒๔๐๐ อีก ๑๒ ปี รวมรัชกาล ๒๕ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ ๓๔๒๑ พอจะสวรรคตก็เกิดอัปมงคลขนานใหญ่ด้วยการชิงราชสมบัติ เป็นเหตุให้เจ้านายลูกเธอถูกฆ่าพันเสียเป็นอันมาก พระเจ้าสีป่อได้ครองราชสมบัติ บ้านเมืองก็เริ่มระส่ำระสายหนักขึ้นเป็นลำดับมา เลยเป็นช่องให้ฝรั่งเศสเข้าไปเกลี้ยกล่อม เปรียบเหมือนภาษิตที่ว่า "ผีซ้ำ" ด้วยประสงค์จะชิงเอาเมืองพม่าจากเงื้อมมืออังกฤษไปเป็นของตน พระเจ้าสีป่อไม่รู้เท่าถึงการ ไปหลงผิดใฝ่แก่ฝรั่งเศส อังกฤษก็ต้องตีเมืองพม่าเป็น "ค้ำพลอย" ในภาษิตที่กล่าวมา พระเจ้าสีป่อครองราชสมบัติได้ ๘ ปี ก็เสียเมืองมัณฑเลกับทั้งประเทศพม่าแก่อังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๖ พฤษภาคม ๒๔๗๙

กราบทูล สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทราบฝ่าพระยาท

ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ประทานไปพร้อม

ด้วยรายงานเล่าเรื่องเที่ยวเมืองพม่า ตอนที่ ๔ (ต่อน ๑) ได้รับประทานแล้ว เป็นพระเดชพระคุณอย่างยิ่ง

ยังมีใจผูกพันที่จะทดต่อเรื่องผูกสีมา แต่เป็นการทดตามความเห็นที่ว่าควรจะเป็นอย่างไรเท่านั้น ไม่ใช่แก้อรรถกถาบาลีอันเป็นของเกิดความรู้นั้นเลย

การผูกสีมาแปลว่าอะไร แปลว่าบอกกันในสมาคม ว่าวงที่ประชุมทำสังฆกรรมแห่งนี้แค่นั้น มีสิ่งนั้นเป็นนิมิต คือเครื่องหมาย

อันเครื่องหมายนั้นมีสองประเภท คือหมายด้วยของเป็นเอง เช่นต้นไม้ใหญ่ห้วยหนองแม่น้ำเป็นต้นประเภทหนึ่ง คือหมายด้วยของทำขึ้นเช่นบ่อคเป็นต้น และก้อนหินเป็นที่สุดอีกประการหนึ่ง

นิมิตสิ่งที่เป็นเองเป็นสิ่งที่ไม่พอใจกัน เพราะว่าเส้นเสมาจะโยเย้ไม่อยู่ในบังคับทำให้เข้าใจยาก จึงพอใจกันแต่ในนิมิตที่ทำขึ้น อันจะทำได้ให้อยู่ในบังคับ บรรดาสิ่งซึ่งจะทำขึ้นนั้นอะไรก็ไม่ง่ายเท่ายกก้อนหินมาวางเป็นเครื่องหมาย เพราะเหตุฉะนั้นเราจึงชอบทำนิมิตหินกันเป็นเครื่องหมายสีมา

ก้อนหินสีมานั้น จะต้องเป็นก้อนใหญ่ อันมีน้ำหนักเกินกว่ากำลังบุรุษคนเดียวจะผลักเคลื่อนที่ไปเสียได้ ภายหลังเมื่อเจริญศิริวิไล ก้อนหินเครื่องหมายนั้นก็ตกแต่งให้เกลี้ยงเกลาเป็นรูปอันงดงามขึ้น จะเห็นได้ตามวัดเก่า ๆ เช่นวัดมหาธาตุราษฎร์บูรณะในกรุงเก่า หินใบเสมาแต่ละอันทำใหญ่โตเกินกว่ากำลังบุรุษ

คนเดียวจะยกได้ทั้งนั้น แต่ภายหลังเรียวลง ทำหินเสมาล็ก
ลงจนกระทั่งบุรุษคนเดียวอาจยกหินรักแร้เอาไปทางไหนก็ได้ จึง
ได้เกิดมีการฝังลูกนิมิตไว้ใต้หินใบเสมาอีกทีหนึ่ง โดยเจตนาว่า
ถึงหินใบเสมาจะหายก็ยังขุดหาเขตได้ที่ลูกนิมิตซึ่งได้ฝังไว้ใต้นั้น
หินหมายสีมาทำไมจึงตกแต่งเป็นรูปยนโตเอวคอดเหมือนกัน
หมด ข้อนี้ยังตรองไม่เห็น แต่รูปเช่นนั้นไม่ใช่แต่เครื่องหมาย
สีมาอุโบสถอย่างเดียว เจว็ดก็รูปนั้น เครื่องหมายผูกคอเด็ก
ก็รูปนั้น ใบยังยนกำแพงก็รูปนั้น ใบเสมาปลายกำแพงไม่ใช่
มีแต่ของไทย วังในเมืองอินเดียแบบอาหรับตามที่ได้เห็นรูปฉาย
ก็มีเหมือนกัน ยังมีที่ฝังศพแขกซึ่งเคยเห็นเมื่อแลกเอาบ้าช้าแขก
ทำสถานีรถไฟบางกอกน้อย มีไม้ถากเป็นรูปเสมาเขียนชื่อบ้าก
หมายไว้ที่หลุมศพเหมือนกัน และยังได้ยินว่าที่ตำบลม่วงสามสิบ
ในจังหวัดอุบลก็มีใบเสมาหินใหญ่ ๆ บ้ากไว้มากมาย จะดูว่าจะ
เป็นเสมาอุโบสถก็มิใช่ แล้วภายหลังได้ยินฝ่าพระบาทตรัสบอก
ว่าเคยโปรดให้ลองขุดดูใต้นั้นได้หม้อกระดูก ก็เป็นอันสงเคราะห์
เข้าเป็นที่ฝังศพแขกนั้นเอง โดยตัวอย่างดังกล่าวมานี้ น่า
สงสัยว่าการหยักรูปใบเสมานั้น จะเป็นประเพณีที่เราจำมาจาก
ต่างประเทศ แต่จะเป็นแบบของชาติใดยังว่าลงไปไม่ได้

การผูกสีมาก็คือประกาศในสมาคมให้ทราบทั่วกันว่า แค่
นั้นเป็นเขตที่ทำสังฆกรรม มีสิ่งนั้นเป็นเป็นเครื่องหมาย การ
ถอนเสมาเห็นไม่จำเป็นจะต้องถอนเสมอไป ควรถอนแต่แห่งที่

ผกเสมาไว้ก่อนแล้ว แต่จะผูกใหม่แก้ร่นให้แคบเข้าหรือขยาย
ให้ใหญ่ออกไป คือประกาศถอนเสมาเดิม แล้วประกาศผูก
เสมาใหม่เท่านั้นเอง เห็นด้วยเกล้าว่าความจำนงในการผูกสีมา
เดิมจะเป็นดังนี้ แต่พระสงฆ์ภายหลังแปลความไปเสียตามที่ผูก
ใจในทางปลุกเสกให้ขลัง กลายเป็นพิธีพิถีพิถันเอิยงไปเป็นถอน
เสนียดผังอาถรรพณ์ เพื่อป้องกันอุปัทวเหริญสวัสดิมงคล ความ
ตั้งใจดีแต่เข้าใจผิดเลยดีมีอยู่มาก ดั่งจะทูลเกล้าถวายเป็นตัว
อย่างเรื่องหนึ่ง ด้วยได้ยินมานานแล้ว ว่าพระราชาคณะองค์
หนึ่งปฏิบัติวินัยอย่างเคร่งครัดยิ่งนัก พอดีเมื่อพระบาทสมเด็จ
พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จกลับจากยุโรป โปรดให้มีเลี้ยงพระสงฆ์
อย่างฝรั่ง บังเอิญเกล้ากระหม่อมต้องปฏิบัติพระราชาคณะองค์
ที่เคร่งครัดวินัยนั้นด้วย ท่านบอกให้ประเคนมีดซ่อมช้อน เกล้า
กระหม่อมก็อยากรู้ความคิดท่าน จึงถามว่าประเคนทำไม ท่าน
บอกว่าสนิมจะติดเข้าไปกับอาหาร เกล้ากระหม่อมก็สังเวช เห็น
ว่าสำคัญ วินัย ผิดแท ๆ พระพุทธเจ้า ทรงบัญญัติบท ประเคน
หมายเพียงของกิน หาได้หมายถึงสิ่งอื่นไม่ ท่านมาถือเป็น
ทุกอย่างที่ล่วงลำคอจะต้องประเคนนั้นเป็นไปไม่ได้ เช่นน้ำลาย
ของท่านซึ่งกลืนอยู่วันยังค่ำนั้นใครจะประเคนให้ได้เล่า
ทีนี้จะกราบทูลเรื่องเครื่องยอดทรงโกศ เดิมทีก็ได้เห็นแต่
โกศนั้นแหละก่อน คิดว่าคงสืบมาแต่ที่ใส่กระดูก คือกลักหรือ
โถอะไรเหล่านั้น ภายหลังได้ไปเห็นพระธาตุไชยา ทำเอา

ตกใจเย็นอันมาก เพราะเย็นเรือน จะมาว่ามาแต่โกศไม่ได้
พิจารณาเห็นว่าที่ทำเรือนทรงขนโตล่างคอดเช่นนั้น จะเป็นแกลัง
ทำให้เข้ากันกับรูปพระเจดีย์บนยอด หมายถึงพระเจดีย์เก่าตาม
มมอันทำยนโตล่างคอดดจเอาหม้อข้าวมาตั้งคว่ำ ซึ่งทิวัตราช
บูรณะในกรุงเทพ ฯ ก็มิ ไม่ใช่หมายถึงพระเจดีย์ องค์กลางที่
พระชยาภิวัฒน์ทำเสริมที่พังไปแล้วชิน ใหม่อันมีรูปเย็น พระเจดีย์
ซึ่งเรียกกันว่าไม้เรียวหวดฟ่านั้น ครั้นมาได้เห็นรูปฉายมณฑป
ทรงโกศเมืองพุกามซึ่งโปรดประทานไปก็ตกใจเย็นครั้งที่สอง รู้
สึกว่าจะต้องมีแบบที่ทำกันเช่นนั้น ไม่ใช่จะมีแต่พระชาตุไชยา
แห่งเดียว ได้ตริตรองหาหลักที่มาอยู่ก็พอดีที่ตรัสชวนให้ช่วยกัน
คิด ขยับจะคิดออกดังจะกราบทลต่อไปนี้

ตามปรกติเรือนก็ยกเสามุงหลังคาเหมือนกันหมด แต่การ
ใส่ฝานั้นทำกันอยู่สองอย่าง หวังว่าคงจะได้ทอดพระเนตรเห็น
มาทั้งสองอย่างแล้ว คือตั้งฝาบนพรึงประกอบแนบกับเสาชิดไป
ถึงโคมเต้านั้นอย่างหนึ่ง กับตั้งฝาบนพรึงแต่เอนเอาปลายฝาออก
ไปยันกับปลายเต้าที่ชายคาอีกอย่างหนึ่ง ที่ทำอย่างนั้นเห็นจะคิด
รักษาฝาไม่ให้ถูกฝนผุเสียเร็ว และที่ทำอย่างว่าที่หลังนั้นเองจึง
ทำให้ดูทรงเรือนเย็นเยืองยนผาย ได้แก่มณฑปทรงโกศนั้นแล
มณฑปทรงโกศที่เมืองพุกาม เย็นของทำย่นลงจากเจดีย์
ซึ่งเดิมเย็นของใหญ่ทำเย็นแบบเรือน อะไรก็ต้องเล็กลงเย็นเรือน
ตุกตาทุกอย่าง แม้พระปรางค์ของเราก็คอเรือนเหมือนกัน เมื่อ

ทำผอมเข้าและย่นเล็กลงก็เลยจนต้นไม่เย็นเรือน ข้อที่มณฑป
ทรงโกศในเมืองพุกามไม่มี พระพุทธรูป ตั้งใน นั้นก็เพราะเป็นของ
เล็กคนเข้าไม่ได้ จะตั้งพระพุทธรูปหรือไม่ตั้งก็แลไม่เห็นเหมือนกัน
เขาจึงงด การตั้งพระพุทธรูปในเจดีย์ไม่ใช่ของจำเป็น เจดีย์
เป็นสิ่งที่ประจุอัฐิธาตุ หากทำเป็นแบบเรือนมีขนาดใหญ่จนคน
เข้าได้ ห้องเรือนว่างเปล่าอยู่ จึงขัดพระพุทธรูปซึ่งเป็นอุทเทสิก
เจดีย์เข้าตั้งซ้อนชั้นแก้ว่าง และเป็นเครื่องนำใจด้วย เมื่อทำ
เรือนย่นเล็กลงจนคนเข้าไม่ได้จึงไม่จำเป็นจะต้องตั้งพระพุทธรูปใน
นั้น เช่นเรือนปรางค์ของเราเหมือนกัน เมื่อทำเล็กต้นก็ประ-
ดิษฐานพระพุทธรูปไว้ที่ประตูปรางค์แทนภายใน หรือมิฉะนั้น
ก็เลิกไม่มีพระพุทธรูปเลย วิธีบรรจุพระพุทธรูปที่ไม่ต้องการใน
พระเจดีย์นั้นเป็นวิธีมาทีหลัง

จะกราบทูลแถมถึงคำที่เรียกกันว่า "ยอดนพศูล" คำนั้น
เห็นจะไม่ได้หมายถึงวัชรหรือวิศว (คือวัชรคู่) ซึ่งมักหมายไว้
บนยอดปรางค์เลย นพศูลจะหมายถึงปราสาทเก้ายอด เช่น
พระนครวัด คือยอดมุมระเบียงล้อมนอกสี่ ในสี่ กลางหนึ่ง จึง
รวมเป็นปราสาทเก้ายอด ข้อนี้ลางทีจะเคยกราบทูลแล้ว ถ้าเป็น
ดังนั้นขอประทานโทษ

ต่อไปนี้จะกราบทูลถึงความรู้สึกในใจ เมื่อได้อ่านเรื่องเที่ยว
เมืองพม่าตอนที่ประทานไปคราวนี้

นึกเสียดายมาก ที่ไม่ได้เสด็จเข้าไปเที่ยวเมืองตองอู ใช่ว่า

จะสนใจอยู่แต่เพียงคลองสมเด็จพระนเรศวรกับเจดีย์เจ้าพี่น้องเท่านั้นก็หามิได้ สนใจอยู่ในเมืองตองอูทั้งหมดทีเดียว ด้วยเห็นว่าเป็นเมืองเก่า น่ารู้ว่าภูมิฐานจะเป็นอย่างไร ทั้งสงสัยว่าจะมีอะไรเก่า ๆ ที่น่าดูน่ารู้อยู่อีกบ้างด้วย

คลองชลประทานนั้นมีมานาน ปรากฏแต่ครั้งพุทธกาลแล้ว ซึ่งพวกสักยแย่งน้ำกัน ตลอดมาจนถึงความเป็นอยู่แห่งชาวพายัพเรานี้ก็มีคลองชลประทานซึ่งเรียกกันว่าเหมือง แล้วกั้นฝายทดน้ำเข้าในที่ของตน เป็นการทำตามแบบปรัมปรา พระเจ้าอนุรุทธ์ทำในเมืองพุกามก็ทำตามแบบโบราณ ไม่ใช่เป็นการคิดขึ้นใหม่อันควรที่จะประหลาดใจอย่างใดเลย

คำว่า “อู” อันเป็นคำนำชื่อ ตั้งใจว่าจะทูลถามมาในเที่ยวเมื่อนี้ แต่เผอิญมีพระดำรัสอธิบายในรายงานเสด็จเที่ยวนั้นแล้ว ไม่ต้องทูลถาม

ข่าวในกรุงเทพ ฯ นั้นขัน ไม่มีอะไรที่ควรจะกราบทูล นอกจากวันนี้มีการพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาเหม รัชกาลที่ ๕ ที่วัดเทพศิรินทราวาส เมรุที่พระราชทานเพลิงเจ้าภาพปลูกเอง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

พระ

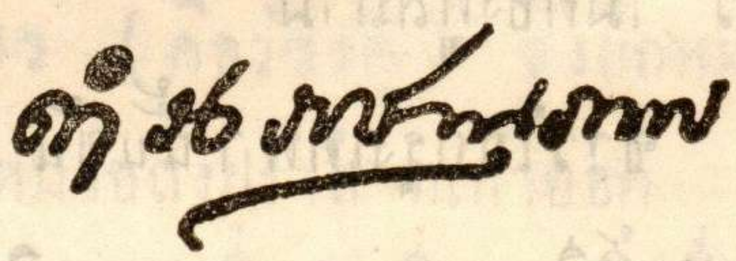
บ้านซินนามอน บีนัง

วันที่ ๑๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๙

ทูล สมเด็จกรมพระนริศร ฯ

หม่อมฉันได้รับลายพระหัตถ์ฉบับลงวันที่ ๖ มิถุนายน (แต่หญิงอามพิมพ์พลาดไปเย็นพฤษภาคม ข้างต้นลายพระหัตถ์นั้น) อยากจะทูลสนองความในลายพระหัตถ์บางข้อ แต่มีความขัดข้องอยู่ เพราะแต่งเรื่องเที่ยวเมืองพม่าท่อนที่ถวายมากับจดหมายฉบับนี้แล้วต่อในวันพฤหัสบดีที่ ๑๑ อันเย็นวันจะต้องทิ้งไปรษณีย์ จะเขียนจดหมายยืดยาวลำบากแก่การที่จะพิมพ์ให้ทันเวลา จึงขอรอไว้ทูลในโอกาสหน้า

หม่อมฉัน ได้ส่งเรื่องเที่ยวเมืองพม่า ท่อนท้ายของเรื่องตำนานเมืองมัณฑเลถวายมากับจดหมายฉบับนี้ กับรูปฉายเรือนเจ้าเมืองพม่าที่ทำเย็นปราสาทบนกำแพงเมืองมัณฑเลรูป ๑ ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

เล่าเรื่องเที่ยวเมืองพม่า

ตอนที่ ๔ เที่ยวเมืองมัณฑเล (ต่อ)

เรื่องตำนานเมืองมัณฑเลเมื่อตกเย็นของอังกฤษแล้ว มีความขัดข้องต้นว่าเมื่ออังกฤษที่เมืองพม่าครั้งหลัง อันเป็นครั้งที่ ๓ และครั้ง

ที่สุดนั้น ปรารถนาเพียงจะกำจัดพระเจ้าสีป่อกับพวกยุยงส่งเสริม
เสียจากเมืองพม่า แล้วจะบังคับพระเจ้าแผ่นดินพม่าองค์ที่เป็นแทน
ให้สัญญายอมมอบอำนาจในการเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ ให้แก่
อังกฤษ มิได้คิดจะเลิกราชาธิปไตยเอาประเทศพม่า Annex เป็น
อาณาเขตของอังกฤษ ความข้อนี้ตัว ลอร์ด ดัฟเฟอริน ผู้เป็น
อุปราชอินเดียบัญชาการรบพม่าครั้งนั้น ได้บอกฉันเองเมื่อไปรู้จัก
คุ้นเคยกันในยุโรปเมื่อ พ.ศ ๒๔๓๔ ว่าได้คิดหาอุบายที่จะมิ
ต้องให้เลิกราชาธิปไตยประเทศพม่าหมดทุกทาง ต่อไม่เห็นมี
ทางอย่างไรแล้วจึงต้องประกาศเอาประเทศพม่าเป็นอาณาเขตของ
อังกฤษด้วยความจำเป็น ที่ว่านี้สมตามรายการที่ปรากฏในเรื่อง
พงศาวดารว่ากองทัพอังกฤษ ที่มาตีเมืองพม่า ครั้งนั้นจำนวนทหาร
เพียง ๑๕,๐๐๐ คน ใช้ยุทธวิธีเอาทหารลงเรือกำปั่นเร่งรีบขึ้นไป
ทางแม่น้ำเอราวดีได้รบกับพม่าในกลางทางแต่เล็กน้อย กองทัพ
อังกฤษขึ้นไปถึงเมืองมัณฑเลเสียก่อน พม่าเตรียมการต่อสู้พร้อม
พร้อม พระเจ้าสีป่อก็ต้องยอม "มอบพระองค์กับทั้งราชสมบัติ
และราชอาณาเขต" แก่อังกฤษโดยไม่มีข้อไข เมื่ออังกฤษเอา
พระเจ้าสีป่อกับมเหสีและนางอเลนันดอ ตัวการที่ก่อยุคเข็ญส่งไป
อินเดียแล้ว จึงปรากฏความขัดข้องเป็นข้อใหญ่ขึ้น ๒ ข้อ คือ
ข้อหนึ่งหาเจ้านายครองแผ่นดินแทนพระเจ้าสีป่อไม่ได้ เพราะลูก
ยาเธอของพระเจ้ามินดงชั้นผู้ใหญ่ถูกขับปลงพระชนม์หรือประชวร
สิ้นพระชนม์เสียเมื่อแรกพระเจ้าสีป่อได้ราชสมบัติหมด มีเหลือแต่

ที่หนีไปอยู่ต่างประเทศ ๒ องค์ คือ เจ้าเมงกูนองค์หนึ่งก็มีมลทินชั่วร้าย ด้วยเคยพยายามจะกระทำยุทธมาตเมื่อเย็นขบถ ทั้งในเวลานั้นก็ไปอาศัยอยู่กับฝรั่งเศสด้วย เจ้านะยองโอ๊กอิกองค์หนึ่งซึ่งหนีพันภัยในครั้งพระเจ้าสีป้อไปอาศัยอังกฤษอยู่ในอินเดีย ก็ได้ความว่าแต่ก่อนเคยประพฤติเย็นคนพาล พวกพม่าเกลียดชัง นอกจาก ๒ องค์นี้ลูกเธอของพระเจ้ามินดงที่รอดชีวิตมาได้เพราะเย็นเด็กก็ยังเยาว์อยู่ทั้งนั้น จะปกครองแผ่นดินยังไม่ได้ ว่าโดยย่อเกิดขัดข้องด้วยไม่มีตัวคนที่จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินอย่างหนึ่ง แต่ความขัดข้องสำคัญยิ่งกว่านั้นมีอีกข้อหนึ่ง ด้วยพระเจ้าสีป้อได้ทำสัญญายอมให้ฝรั่งเศสมีสิทธิในเมืองพม่าหลายอย่าง เช่นให้ทำทางรถไฟและตั้งธนาคารออกธนบัตรเป็นต้น แต่ล้วนเป็นปฏิปักษ์กับประโยชน์ของอังกฤษ ถ้ามีพระเจ้าแผ่นดินพม่าอยู่ตราบใดสิทธิที่ต่างประเทศได้จากพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อนย่อมผูกพันอีกต่อถึงพระเจ้าแผ่นดินที่รับรัชทายาท ถึงอังกฤษจะได้อำนาจในการเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ พวกต่างประเทศก็คงยอมแต่ว่ามีสำหรับภายหน้า หาย้อนขึ้นไปลบล้างสิทธิที่เขาได้รับไว้แต่ก่อนไม่ ที่จริงเห็นจะเป็นข้อนี้เอง ที่ทำให้อังกฤษต้องเลิกราชาธิปไตยแปลงประเทศพม่าเป็นอาณาเขตของอังกฤษ เพื่อจะทำลายสิทธิที่ชาวต่างประเทศได้ไว้จากราชาธิปไตย ให้ศูนย์ไปเสีย ตามกันการล้างสัญญาด้วยวิธีอย่างนี้ต่อมายังมีปรากฏในประเทศอื่น เช่นเมื่อญี่ปุ่นได้ประเทศเกาหลีไว้ในอำนาจ แต่เดิมก็คงให้มีพระเจ้า

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

แผ่นดิน เป็นแต่ลดศักดิ์ลงเป็นประเทศราช เกิดลำบากขึ้นด้วยข้อสัญญาซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเกาหลีได้ทำไว้กับฝรั่งต่างประเทศ เมื่อยังเป็นอิสระ ญี่ปุ่นจึงต้องเลิกราชาธิปไตยยุบฐานะประเทศเกาหลีลงเป็นอาณาเขตประเทศญี่ปุ่น ถึงที่ประเทศอิตาลีประกาศเอาประเทศอบิสสิเนียเป็นอาณาเขตของอิตาลีเมื่อเร็วนี้ ก็คงคิดล้างหนังสือสัญญาที่เอมเปเรอร์ อบิสสิเนียได้ให้สิทธิไว้แก่ต่างประเทศทำนองเดียวกัน

การที่อังกฤษเลิกราชาธิปไตยเอาประเทศพม่าเป็นอาณาเขตครั้งนั้น แม้พันความลำบากได้อย่างหนึ่ง ก็เกิดความลำบากอย่างอื่นเกินคาดหมาย ตามเรื่องที่ปรากฏในพงศาวดารว่า เมื่ออังกฤษจะเอาพระเจ้าสีป้อไปจากเมืองมัณฑเล ได้ถามพวกเสนาบดีพม่าว่า จะยอมรับราชการกับอังกฤษต่อไปหรือไม่ พวกนั้นรับอังกฤษจึงให้สภาเสนาบดี (พม่าเรียกว่า "หลุดดอ" Hlutdaw) คงยังคับบัญชาราชการบ้านเมืองอยู่อย่างเดิม เป็นแต่ให้นายพันเอกสะเลเดน อันเคยเป็นเอเยนต์ Agent (เหมือนอย่างเป็นราชทูต) อังกฤษอยู่ที่เมืองมัณฑเล เป็นผู้ชี้ขาดแทนพระเจ้าแผ่นดินไปจนกว่าจะได้วางระเบียบการปกครองเป็นยุติ แต่เมื่ออังกฤษเอาพระเจ้าสีป้อไปจากเมืองมัณฑเลแล้ว ในค่ำวันนั้นเองก็เกิดจลาจลขึ้นในพระราชวัง เพราะไม่มีใครเป็นใหญ่ในราชฐาน วันต่อ ๆ มาก็เริ่มเกิดจลาจลปล้นสะดมและเผาบ้านเรือนที่ในพระนครขึ้นเนือง ๆ อังกฤษเห็นว่าเสนาบดีพม่าไม่สามารถปกครองได้ พอประกาศเอา

ประเทศพม่าเป็นอาณาเขตของอังกฤษแล้วก็เข้าปกครองเอง ให้แปลงนครมัณฑเลเป็นป้อมให้ชื่อว่า "ป้อมดัฟเฟอริน Fort Dufferin" ตามนามอุปราชที่ให้ตีได้เมืองพม่า เอาเป็นที่ตั้งกองทัพกับทั้งทะบวงการต่าง ๆ ฝ่ายพลเรือน สำหรับปกครองอาณาเขตพม่าเหนือ แต่เมื่อกิตติศัพท์ระบือออกไปถึงหัวเมืองว่าเสียประเทศพม่าไม่มีพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ราษฎรก็พากันกำเริบเลยเกิดจลาจลแพร่หลาย กำลังกองทัพอังกฤษที่ไปตีได้ประเทศพม่าไม่พอจะระงับจลาจล ก็ได้แต่รักษาเมืองสำคัญเช่นเมืองมัณฑเลเป็นต้น รัฐบาลอินเดียต้องส่งทหารเพิ่มเติมมาจนถึง ๓๕,๐๐๐ คน และต้องรบพุ่งปราบปรามอยู่ถึง ๓ ปี เมืองพม่าจึงเรียบร้อยราบคาย

เมื่ออังกฤษแปลงนครมัณฑเลเป็นป้อมนั้น สั่งให้ย้ายวังเข้าบ้านชุนนาง และเรียนไพร่พลเมืองออกไปปลูกสร้างข้างนอกเมืองทางฝ่ายใต้ พวกที่เคยอยู่ในวังก็หาที่ให้ไปอยู่นอกเมืองทำนองเดียวกัน แล้วปรายที่กะแผนผังตั้งโรงทหารกับทั้งสำนักงานต่าง ๆ ฝ่ายพลเรือนที่ในป้อม แต่ส่วนพระราชวังนั้นชั้นเดิมอังกฤษตกลงเป็นยุติว่าเมื่อสร้างสถานที่ราชการขึ้นใหม่บริบูรณ์ตามแผนผังที่กะแล้ว จะรื้อปราสาทราชมนเทียรและพระราชวังเดิมเสียให้หมดมิให้ปรากฏอยู่เตือนตาพวกพม่า ให้หวังใจว่าจะมีพระเจ้าแผ่นดินพม่าขึ้นอีก เพราะฉะนั้นในเวลาเมื่อกำลังสร้างโรงทหารและสถานที่ต่าง ๆ ที่ป้อม จึงอาศัยปราสาทราชมนเทียรและตำหนักรักษาที่ในวังเป็นที่ทำการต่าง ๆ เป็นต้นว่าเป็นสำนักงาน เป็น

โรงสวดและเป็นสโมสรที่เล่นเลียงดูกัน ตรงไหนมีอะไรกีดขวาง
ก็รื้อหรือดัดแปลงไปตามอำเภอใจไม่คิดบำรุงรักษา เพราะรู้กันว่า
เป็นของที่รัฐบาลจะรื้อทิ้งเสียในที่สุด เป็นเช่นนั้นมาจนถึงสมัยเมื่อ
ลอร์ดเคอสัน เป็นอุปราชอินเดีย มาตรวจราชการถึงเมืองพม่า
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ เห็นว่าพม่ามีแบบแผนศิลปศาสตร์แปลกเป็น
อย่างหนึ่งต่างหากมาแต่โบราณ สมควรจะรักษาไว้อย่าให้ศูนย์
เสีย เห็นไม่จำเป็นจะต้องทำลายปราสาทราชมนเทียรให้พวกพม่า
สิ้นหวัง จึงสั่งให้เอาการต่าง ๆ ที่ไปอาศัยทำที่ในวังย้ายไปทำเสีย
ก่อน แล้วให้บูรณะปฏิสังขรณ์ปราสาทราชมนเทียรสถานให้คืนดี
ดังแต่ก่อน และให้สร้างเรือนขึ้นใหม่หนึ่งทิ้งกำแพงเมือง
ข้างด้านเหนือ ทำเป็นปราสาทพม่ามีเรือนปรัศว์ต่อตามยาวสอง
ข้าง (คล้ายพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ในกรุงเทพฯ) สำหรับเป็นที่พัก
ของเจ้าเมืองพม่าเวลาเมื่อขึ้นไปตรวจราชการ เปลี่ยนทำนองไป
ให้ชาวเมืองเข้าใจว่าเจ้าเมืองพม่ามีศักดิ์เสมอพระเจ้าแผ่นดินพม่า
แต่ปางก่อน เวลาเจ้านายอังกฤษเช่น ปรินซ์ ออฟ เวลส์ เสด็จไป
เมืองพม่าก็จัดเรือนหมู่นั้นเป็นที่รับเสด็จ (เลดี สติเฟนสัน ภรรยา
เจ้าเมืองพม่าบอกเจ้าหญิงว่าเรือนหลังนั้นอยู่สบายเลย) แต่เมื่อ
ลอร์ดเคอสัน สั่งให้บูรณะปฏิสังขรณ์นั้น ราชมนเทียรสถานตก
เป็นที่ไม่มีใครสงวนมาได้ถึง ๑๕ ปี สถานที่ต่าง ๆ หักพังศูนย์เสีย
ไปก็มาก ที่เหลืออยู่ซวดเซปรักหักพังจะซ่อมไม่ไหวก็มี ลอร์ด
เคอสัน จึงสั่งให้ปฏิสังขรณ์แต่สิ่งสำคัญ เช่นปราสาทราช

มนเทียรเป็นต้น ให้กลับคืนเป็นอย่างเดิมแล้วให้รักษาไว้เป็นที่สำหรับมหาชนไปชมเหมือนอย่างพิพิธภัณฑสถานมาจนบัดนี้ (ยะพรรณนาเมื่อวันไปดราชวังต่อไปข้างหน้า) ครั้งนั้น ลอร์ด เคอสัน ได้ปฏิสังขรณ์ตลอดจนถึงประตูเมือง และบ่อมให้คืนดีอย่างเดิมด้วย การที่ ลอร์ด เคอสัน ปฏิสังขรณ์เมืองมัณฑเล ควรได้รับความสรรเสริญ ถ้า ลอร์ด เคอสัน มิได้ลบล้างมติเดิมของรัฐบาลอินเดีย บ้านนี้ปราสาทราชฐานและเครื่องประกอบปราการเมืองมัณฑเลก็คงศูนย์หรือกลายไปเป็นอย่างอื่นเสียหมดแล้ว อาศัยคำสั่งของ ลอร์ด เคอสัน แต่ครั้งนั้นจึงได้เกิดการรักษาของเดิมในเมืองพม่า ว่าเฉพาะเมืองมัณฑเลแม้จนทางเข้าประตูเมืองที่ต้องเสียวหลิกลับแล แม้ลำบากแก่การใช้รถยนต์ในสมัยนี้ ก็ให้คงอยู่อย่างเดิม เป็นแต่ตั้งเครื่องสัญญาและวางตำรวจประจำสำหรับยอกมิให้รถสวนกันที่ตรงนั้น ทุกวันนี้ชาวต่างประเทศไปถึงเมืองมัณฑเล แต่พอเห็นแนวกำแพงพระนครรักษาไว้เรียบร้อย และบนนั้นมีปราสาทแบบพม่ารายอยู่เป็นระยะ และมีคูกว้างใหญ่น้ำใสสะอาดขังอยู่ข้างนอกตลอดแนวกำแพงเมือง ก็รู้สึกว่าเป็นสง่าน่าชมสมกับเคยเป็นราชธานีมาแต่ก่อน ถ้าจะเปรียบเมืองมัณฑเลกับเมืองอื่นที่ฉันได้เคยเห็นมา ดูคล้ายกับเมืองเชียงใหม่ยิ่งกว่าเมืองอื่น เป็นแต่เมืองเชียงใหม่เล็กกว่าและมิได้รักษาเหมือนอย่างเมืองมัณฑเล แม้ดินฟ้าอากาศก็คล้ายกัน แต่บ้านช่องตอนชานเมืองข้างนอกกำแพงฉันไม่มีเวลาจะเที่ยวดูให้ทั่วจึง

ไม่สามารถจะพรรณนาให้ถ้วนถี่ แต่ไม่เห็นอะไรแปลกกว่าเมืองอื่น รู้แน่แต่ว่าอังกฤษทำนุบำรุงเจริญขึ้นเสมอมา แต่ไม่เจริญเหมือนอย่างเมืองร่างกุ้ง ถึงกระนั้นนอกจากเมืองร่างกุ้งแล้ว เมืองมัณฑะเลก็เป็นเมืองใหญ่ยิ่งกว่าเมืองอื่นในประเทศพม่า ในเวลานี้ แต่มีเหตุอย่างหนึ่งซึ่งถ่วงความเจริญของเมืองมัณฑะเล ด้วยเกิดมีเมืองใหม่ที่บนเขาข้างฝ่ายตะวันออก ห่างเมืองมัณฑะเลเพียงสักหน่อย ๑,๘๔๐ เส้น (๔๖ ไมล์) ฉันไม่มีเวลาจะไปดู เป็นแต่ได้ทราบเรื่องของเมืองนั้นว่า เมื่อแรกอังกฤษได้ประเทศพม่าเหนือเป็นอาณาเขต แต่งกองทหารไปเที่ยวตรวจท้องที่ต่าง ๆ นายพันเอกคนหนึ่งชื่อ เม Colonel May ไปเห็นที่ราบมีอยู่บนภูเขาแห่งหนึ่งสูงกว่าระดับทะเลสัก ๔๕๘ วา (๓,๐๐๐ ฟุต) เป็นที่อากาศเย็นตลอดปีและมีน้ำบริบูรณ์ เมื่อรัฐบาลสร้างถนนไปเมืองไทยใหญ่ Shan States ฝ่ายเหนือ จึงให้กรุยถนนผ่านไปทางที่ราบนั้น แล้วให้ถากถางที่ตำบลนั้นตั้งสถานที่พักสำหรับพวกฝรั่งหนีร้อนขึ้นไปอาศัยตามฤดูกาล นานมามีบ้านเรือนมากขึ้น โดยลำดับจนกลายเป็นเมือง รัฐบาลให้เรียกชื่อตามนามนายพันเอกเม ผู้ไปพบว่า "เมมะโย" May Myo (แปลว่า "เมืองเม" ด้วยคำ "มะโย" ภาษาพม่าหมายความว่า "เมือง") แต่ในสมัยเมื่อก่อนใช้รถยนต์จะไปจากเมืองมัณฑะเล ต้องค้างทางคืนหนึ่ง จึงจะถึงเมืองเมมะโย พอใช้รถยนต์ได้ อาจจะไปจากเมืองมัณฑะเลให้ถึงได้ใน ๒ ชั่วโมง

เมืองเมมะโยก็เลยรุ่งเรือง ด้วยพวกฝรั่งในเมืองพม่าแม้จนเข้าเมืองพม่า และข้าราชการ ในเมืองร่างกุ้ง ตลอดจน พวกที่อยู่ใน เมืองมัณฑเล พากันไปสร้างที่อยู่ที่พักในฤดูร้อนมากกว่ามาก ที่สุดกองทหารที่เคยตั้งอยู่ในป้อมดัฟเฟอริน (นครมัณฑเล) ก็ย้ายไปตั้งอยู่ที่เมืองเมมะโย เหตุที่ย้ายทหารนั้นชอบกล เพราะอังกฤษไม่ไว้ใจพม่า ไม่เอาเป็นทหาร มาแต่ไร ๆ ใช้แต่เพียง เป็น ตำรวจ Police ทหารที่อังกฤษใช้เป็นกำลังรักษาเมืองพม่ามีแต่ฝรั่งกับทหารแขกชาวอินเดียฝ่ายเหนือ ภายหลังมาลองเกลี้ยกล่อมพวกกาชิน Kachin อันคล้ายกับไทยใหญ่ ตั้งภูมิลำเนาอยู่ข้างตอนต่อกับประเทศจีนหัดเป็นทหารขึ้นอีกพวกหนึ่ง คนทั้งสามพวกที่กล่าวมาทนอากาศฤดูร้อนในเมืองมัณฑเลมิใคร่ได้ เมื่อบ้านเมืองรายคายแล้ว จึงให้ย้ายกองทหารไปตั้งอยู่ที่อากาศเย็นให้เป็นสุขสบาย เมื่อย้ายกองทหารไปแล้ว ที่ในนครมัณฑเลก็เป็นที่ว่างอยู่โดยมาก รัฐบาลจึงให้แต่งที่คล้ายกับเป็นวนะ Park ผิวกับวนะแห่งอื่นที่มีกำแพงเมืองกับคลองคูบัวล้อมรอบ และมีราชวังตั้งอยู่กลาง รักษาสะอาดสะอ้านตลอดพ้น.

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๑๔ มิถุนายน ๒๔๗๙

กราบทูล สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทราบฝ่าพระบาท

ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๔ มิถุนายน พร้อมทั้งรายงานเล่า

เรื่องเที่ยวเมืองพม่า ตอนที่ ๔ ท่อน ๒ ประกอบด้วยรูปกำแพงประตูและคูเมืองมัณฑเล ๓ รูป ซึ่งทรงพระเมตตาโปรดประทานไป ได้รับประทานแล้ว เป็นพระเดชพระคุณล้นเกล้า

เห็นรูปประตูเมืองมัณฑเลช่างชื่นใจเสียจริง ๆ เคยเห็นมาแต่ก่อนซึ่งเป็นเวลานานมาแล้ว อย่างไรก็คงอยู่อย่างนั้น เขารักษาดีจริง ๆ เห็นใจที่เดียวว่าคงต้องออกทุนมากมายในการรักษา เพราะว่าปราสาทซึ่งทำไว้เหนือประตูและย่อมทำด้วยไม้ทั้งนั้น ถ้าไม่ได้ระวังรักษาคอยซ่อมแซมอยู่ ป่านนี้ก็พังหมดแล้ว

เมืองมัณฑเลนั้นประหลาดจริง ๆ มีกำแพงเป็นสี่เหลี่ยม ไม่เยื้องยุด ทั้งภายในก็ตัดถนนเป็นตาหมากรุกแบบอเมริกัน วางวังในใจกลางเป็นสี่เหลี่ยมไม่เยื้องยุดเหมือนกัน เห็นได้ว่าเป็นเมืองสร้างใหม่ ด้วยได้กะแผนที่อย่างเรียบร้อยก่อนแล้ว และผู้บัญชาการต้องเป็นผู้รู้วิชาอินชีเนียดีแล้วด้วย จึงบัญชาได้ไม่มีโย้เย้ ดูแต่หมู่พระที่นั่งในพระราชวังบวรกรุงเทพฯ แม้จะได้ตั้งใจทำพระวิมาน พระที่นั่งพุทไธศวรรย์ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ให้กินกันเป็นระเบียบเรียบร้อยก็ไม่พ้นโย้เย้ไปได้ เพราะวิชาอินชีเนียเรายกพร่อง ที่เมืองมัณฑเลได้ยินฝรั่งเขาพูดเมื่อเกล้ากระหม่อมไปเที่ยว เขาว่าอินชีเนียอิตาเลียนเป็นผู้กะ เกล้ากระหม่อมก็เชื่อด้วยเห็นว่าฝรั่งเขามีวิชาพอ ทำให้สำคัญต่อไปว่าฝรั่งอินชีเนียนั้นจะคิดแปลนด้วยเสร็จ เขาแบบอเมริกามาเป็นหลัก เพิ่งมาทราบในรายงานที่ประทานไปนี้ว่า ถอดถ่ายมาจากเมืองอมรปุระ

ทำให้ประหลาดใจขึ้นอีกมากกว่า เมืองอมรปุระนั้นได้ทำแบบอย่างอเมริกามาแล้ว หรือว่าดังนั้นหมายจำเพาะแต่ท่วงทีที่มีกำแพงเมืองรอบและวังตั้งอยู่กลางเมืองปราสาทตั้งอยู่กลางวังเท่านั้น เป็นจนด้วยเกล้าที่ไม่ได้เข้าไปเห็นเมืองอมรปุระเสียเลย

นึกถึงแบบประตูเมืองก็พอใจแบบเมืองมัณฑเลเป็นอันมาก ที่ทำเป็นป้อมมีหลังคาเป็นยอดอยู่เบื้องบน คือว่าจะดูงามก็งาม จะต่อสู้ข้าศึกก็ถนัดกว่าประตูเมือง ทางบ้านเรา ซึ่งทำดุจประตูบ้าน การรักษาข้าศึกทำลายประตูก็มีอยู่สองวิธี คือทำหอรบไว้บนหลังประตูวิธีหนึ่ง วิธีนี้จะหางามที่ประตูไม่ได้ และออกจะต่ำสูงที่พระราชามหากษัตริย์เสด็จออกจะต้องลอดใต้ถุนด้วย เพื่อจะหลบหลีกความเสีย อันนี้จึงมีอีกวิธีหนึ่งทำประตูยอด เพื่อให้ได้ความงามและไม่มีการต่ำสูง แต่ต้องทำป้อมไว้ข้างประตูเพื่อรักษาข้าศึกทำลายประตูได้ถนัด แต่ดูเกะกะเหลือเกิน สู้แบบเมืองมัณฑเลไม่ได้ที่เขาตัดผ่าป้อมเป็นสองซีก ทำช่องที่ผ่านนั้นเป็นช่องประตูยอด จะรักษาข้าศึกทำลายประตูก็ทำได้ถนัด และพระราชาก็ไม่ต้องลอดใต้ถุนด้วย

เมื่อเขียนชื่อเมืองมัณฑเล ทำให้นึกถึงสมเด็จชายขึ้นมาได้เป็นเรื่องติดจะขัน ตรัสเล่าว่าให้เด็กมันอ่านหนังสือถวายทรงฟังถึงคำบัณฑิตมันอ่านถวายว่าบันทิด จึงตรัสสอนว่า ฑ ตัวนี้เขาอ่านเป็นเสียง ด ต้องอ่านว่าบันดิต มันก็อ่านถวายตามที่ตรัสสอน แล้วอีกบัดเดี๋ยวเดียวก็ไปถึงคำไพฑูรย์ มันอ่านถวายว่าไพดูน ตรัสว่าเล่นเอาสิ้นพูดไม่รู้จะพูดว่ากระไร

คัมภีร์ทักษาพยากรณ์ เป็นตำราพยากรณ์เทวดาเสวยอายุ "ทักษ" เป็นชื่อพระอาทิตย์ผู้เป็นครหปติแห่งอัฏฐเคราะห์ซึ่งเข้าเสวยอายุเกรงคำ Thaiksa ของพม่าจะไม่ตรงกับคำ ทักษ ของเรา วิธีชิมลาง ปรากฏมาในหนังสือจีนมาก ลางทีจะเป็นวิธีของจีน แล้วมอญพม่าจำอย่างมาใช้ ที่แท้เห็นจะมาแต่คิดจะทำอะไรแล้วให้ลอยไปพังเสียงราษฎรดูก่อนว่าจะพอใจหรือไม่

ไม้หลักยึกสองข้างประตูเมืองน่าจะเป็นที่เรียกว่า "เสาใต้" คือเสาที่เสียบใต้จุดไฟ สำหรับให้แสงสว่างแก่การตรวจตราที่ประตู ในหนังสือที่จะมาทางพระพุทธศาสนามีกล่าวถึงอยู่เนือง ๆ และกล่าวถึงเมื่อไรก็มักติดอยู่กับประตูเสมอ ตามที่พรรณานั้นว่าตกแต่งวิจิตรไปด้วยแพรพรรณและดอกไม้ ที่พระมหาธาตุเมืองสวรรคโลกมีเสาทำด้วยปูนเรียงราย อยู่หน้าพระระเบียงรอบองค์พระมหาธาตุ รูปร่างเหมือนเทียนวรรษา ที่ใต้บัวปลายบนเป็นลายอย่างวิจิตร เป็นเพื่องดอกไม้ก็มี เป็นนาคพันกันก็มี เป็นคนขี่ช้างขี่ม้าเดินตามกันเป็นแถวอย่างผ้าที่ทอกันทางหัวเมืองเหนือก็มีทำแปลก ๆ กันทุกเสา พิจารณาเห็นเสานั้นเป็นของตั้งลอย ไม่มีท่าว่าจะรับหลังคาเลย แต่จะเป็นเสาอะไรคิดไปก็สงสัยว่าจะเป็นเสาใต้ ได้ขึ้นไปตรวจดูบนปลายเสาซึ่งสูงเหนือหัวเล็กน้อย เห็นบนนั้นทำไว้เป็นรู อาจเสียบใต้หรือใส่ตะเกียงหรือยึกโคมอะไรก็ได้ เสาข้างประตูเมืองมัณฑเลถ้าหากว่าเสียบใต้จะเก่าเกินสมัยไป อาจตอกตะเกียงก็หากจะเป็นได้

งานศพเจ้าจอมมารดาเหม คิดว่าลางทีก็จะใคร่ทรงทราย ว่าทำกันอย่างไร จึงจะกราบทูลให้ทรงทราบตามสมควร กล่าวตามกำหนดการ เวลาเช้าขุดศพขึ้นบรรจุโกศ นำมาตั้งในศาลาดำรงธรรม ประกอบลองแปดเหลี่ยมบำเพ็ญการกุศล เวลาบ่ายยกศพเข้าตั้งในเมรุ เวลา ๑๗.๓๐ นาฬิกาพระราชทานเพลิง ในการพระราชทานเพลิงนั้น ขัดเย็นงานเสด็จพระราชดำเนินแต่เกล้ากระหม่อมไม่ได้ไปเพราะฝนตก เขาว่าเจ้าพระยายมราชขุดผักแคเพราะพระองค์อาทิตย์ทรงประชวร เกล้ากระหม่อมไปเอาต่อเวลา ๑๙ นาฬิกาเมื่อฝนหยุดแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

หรือ

บ้านชินนามอน บีนัง

วันที่ ๑๙ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๙

ทูล สมเด็จกรมพระนริศร ฯ

หม่อมฉันได้รับลายพระหัตถ์ฉบับลงวันที่ ๑๙ มิถุนายนแล้ว ในจดหมายของหม่อมฉันฉบับนี้จะย้อนไปทูลสนองความบางข้อในลายพระหัตถ์ฉบับลงวันที่ ๖ มิถุนายน ซึ่งค้างอยู่ดังได้ทูลไปแล้ว

ที่ทรงปรารภเรื่องสีมาเพิ่มเติมมานั้น หม่อมฉันเห็นว่าบรรดาการพิธีพิธันต่าง ๆ ดังเช่นการฝูกพัทธสีมาก็ดี รับประเคนก็ดี

และยังมีการอย่างอื่นอีกเป็นอเนกปริยายอยู่ในพวก "วินัยกรรม" ทั้งนั้น คือเดิมมีข้อพระวินัยอันเหมาะแก่กาลเทศะในสมัยเมื่อพระพุทธองค์ทรงบัญญัติ ครั้นภายหลังเกิดความผิดของแก่การที่จะปฏิบัติตามสิกขาบทนั้น เพราะเปลี่ยนถิ่นฐานก็ตาม เพราะเปลี่ยนประชุมชนก็ตาม จะต้องอนุโลมตามกาลเทศะหรือเหตุการณ์ จะทำอย่างไรดี อันนี้เป็นเหตุให้คิดเห็นและกระทำต่างกัน พวกหนึ่งเห็นว่าควรทำอย่างหนึ่ง อีกพวกหนึ่งเห็นว่าควรทำอีกอย่างหนึ่ง ต่างพวกต่างก็เห็นว่าที่อีกพวกหนึ่งทำผิดพุทธบัญญัติ จะยกเป็นอุทาหรณ์เช่นการประเคนภัตตาหาร มีเรื่องต้นบัญญัติว่าพระภิกษุไปเอาอาหารที่เขาเซ่นผีมาบริโภค ด้วยถือว่าเป็นของไม่มีใครหวงแหนแล้ว เป็นเหตุให้เกิดครหาพุทธสาวก พระพุทธองค์จึงทรงบัญญัติว่าต้องรู้แน่ก่อนว่าเป็นของที่เขาให้ จึงให้บริโภค ถ้าว่าโดยอัตถ เพียงเขาเอาอาหารมาวางให้ตรงหน้า และยอกว่า "นิมนต์คุณฉันเถิด" หรือแสดงการให้ด้วยกิริยาอย่างอื่นก็ฉันได้ หาจำเป็นต้องยกประเคนจนถึงมือไม่ การประเคนเกิดขึ้นเพราะจะให้แน่ใจว่า ให้เฉพาะพระภิกษุรูปนั้น แล้วยังถือเลยหนักไปถึงว่าผู้ประเคนต้องอยู่ในหัตถบาสด้วย หม่อมฉันเคยฉันครั้งหนึ่ง เมื่อเลยพระทำขญอายครบ ๕ รอบ ยกสำรับประเคนท่านคุณวงศ์ (จุ๊) วัดปรไม่ยิกาวาส แกว่า "ยังไม่ได้หัตถบาสถวายพระพร" หม่อมฉันใคร่จะตอบว่า "ผมเคยบวชแล้ว" แต่เป็นต่อหน้าทารกำนัลก็เลยนิ่งเสีย ถึงเรื่องสิมาก็เป็นทำนองเดียว

กัน ตัวพุทธบัญญัติเดิมก็มีความมุ่งหมายเพียง ๒ ข้อเนื่องกัน ข้อ ๑ ถ้าจะลงมติในนามสงฆ์ ต้องให้ภิกษุทั้งปวงเห็นชอบพร้อมกัน ข้อ ๒ เพราะพระภิกษุเที่ยวสอนพระศาสนาแยกย้ายกันอยู่ในที่ต่าง ๆ มักอยู่ห่างไกลจะไปประชุมกันหมดลำบากนัก จึงให้กำหนดเขตสีมาอันภิกษุอยู่ในเขตนั้นพอจะไปได้สะดวก แม้พระภิกษุทั้งปวงที่อยู่ในเขตสีมา อันหนึ่งประชุมกันก็ลงมติในนามสงฆ์ได้ ความที่บัญญัติมีเท่านี้เอง ถึงสมัยภายหลังพุทธกาล เมื่อพระพุทธศาสนารุ่งเรืองเป็นศาสนาสำหรับประเทศ เกิดมีภิกษุแพร่หลายมากเรียกประชุมสงฆ์ยากขึ้น ก็ร่นเขตสีมาให้เล็กเข้าเป็นลำดับมา แม้กระนั้นแต่ก่อนก็มี "โยสถ" ที่ประชุมสงฆ์แต่น้อยแห่ง ยังเป็นเช่นนั้นอยู่ในเมืองพม่าจนทุกวันนี้ มาเกิดมีโยสถ์ทุกวัดในเมืองไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย เมื่อเกิดประเพณีที่ถือว่า กุลบุตรต้องอุปสมบท ทุกคนสืบมาจนในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อคิดถึงความมุ่งหมายในพุทธบัญญัติดูกลับห่างเหินไปเสียอีก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ จะทรงพระดำริอย่างนี้ จึงไม่นำพาสีมาวัดรังษีเสียเลยทีเดียว

เรื่องรูปมณฑป และพระเจดีย์ ทรงสัณฐานต่าง ๆ ในเมืองพม่า หม่อมฉันได้ลงกำหนดไว้แล้วว่าจะทูลอธิบายในตอนเที่ยวเมืองพุกาม

ที่หม่อมฉันไม่ไปเมืองตองอูนั้นยังมีเหตุอื่นอีก แต่มิได้ทูลไปด้วยในพงศาวดารปรากฏว่าเมืองตองอูถูกเผาทำลายเมื่อครั้งพระ

เจ้าหงสาวดีสมิงทอไปตีเมือง นึกว่าของเก่าที่ยังเหลือก็เห็นจะมีแต่พระเจดีย์นับถือกันว่าเป็นมหาธาตุสำหรับเมือง แต่ไม่ถือเป็นของสำคัญถึงเมืองอื่นเหมือนเช่นพระมุเตา อีกประการหนึ่งการที่จะไปอยู่ข้างลำบาก ถ้าไปรถไฟต้องไปค้างคืน ถ้าไปรถยนต์ไปและกลับเมืองร่างกุ้งในวันเดียวกันนั้น จะต้องนั่งในรถยนต์ถึง ๑๒ ชั่วโมง จึงสิ้นความประสงค์

จะทูลสนองความในลายพระหัตถ์ฉบับลง วันที่ ๑๔ ต่อไปหลักที่ยก ๒ ข้างประตูเมืองมัณฑเลนั้น เห็นจะเป็นหลักคบจริงดังทรงพระดำริ หม่อมฉันพบในหนังสืออีกเรื่องหนึ่งว่า "ผึ้งหม้อใส่น้ำมัน ๔ มุมเมือง" คืออาถรรพ์นั้นเอง

ข่าวที่มีนั้นมีทูลแต่เรื่องหญิงสุวภาพเพราพรรณ หลานหม่อมฉันคลอดลูกหญิงเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๑ หม่อมฉันได้เห็นเหลนเป็นคนแรก เพราะ ๒ คนที่คลอดก่อนคลอดในกรุงเทพ ฯ ยังไม่ได้เห็น ลูกหญิงสุวภาพเมื่อแรกคลอดอ่อนเพลียมาก เพราะคลอดเร็วกว่าธรรมดาสักหน่อย มีอาการผิวเขียวร่ำไป แต่หมอที่นี่เขาชำนาญวิชาสมัยใหม่ แทงเอาโลหิตแม่ไปเจือในตัวลูก และให้อุ้มเอาหัวห้อยเทลงในเวลาเมื่อเกิดผิวเขียว แก้อยู่ ๓ วัน อาการจึงเป็นปรกติเหมือนอย่างเด็กสามัญ

ตราวเมื่อวันหม่อมฉันส่งเรื่องเที่ยวเมืองพม่ามาถวายอีกท่อนหนึ่ง เป็นท่อนที่ ๘ ในตอนที่ ๘ และได้ส่งรูปฉายถวายมาด้วย ๖ แผ่น คือ

๑. รูประเนียดไม้ซุงกำแพงราชวังชั้นนอก
๒. รูปหอพระเชียวแก้ว
๓. รูปหอนาฬิกา
๔. รูปมณฑลที่บรรพระศพพระเจ้ามินดง
๕. รูปวัดสังฆาวาสจำลองของพระเจ้าสีป่อ เมื่อยังบริบูรณ์ดี
๖. รูปฉัตรยอดพระเจดีย์พม่า

รูปที่ ๖ หม่อมฉันให้ถ่ายจำลองจากสมุดเล่มหนึ่ง เพราะเห็นยอดพระเจดีย์พม่าชัดเจนดี ควรเอาเข้าในตอนที่ ๓ ซึ่งว่าด้วยเที่ยวเมืองหงสาวดี เพราะมีพรรณนาลักษณะพระเจดีย์พม่ามอญ ตามที่เขายอกอธิบายอยู่ในนั้น

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรงราชานุภาพ

เล่าเรื่องเที่ยวเมืองพม่า

ตอนที่ ๔ เที่ยวเมืองมัณฑเล (ต่อ)

วันอาทิตย์ที่ ๒๖ มกราคม ตอนเช้าเข้าไปดูปราสาทราชวังที่เมืองมัณฑเล

ฉันได้กล่าวมาแล้วว่า เมืองมัณฑเลสร้างตามแผนผังเมืองอมรบุระ และเมืองอมรบุระสร้างตามแผนผังเมืองหงสาวดี วินิจ

ฉัยของพวกนักปราชญ์โบราณคดียังมิต่อไปอีก ว่าเมืองที่สราง
อย่างนี้ทำตามแบบนครราชธานีในอินเดียแต่ก็กำบรรพ์ มอญ
พม่าหาได้คิดขึ้นใหม่ไม่ เขาอ้างคำมาโคโปโลชาวอิตาลี
พรรณนานครราชธานีจีนสมัยกุบไลข่าน ตามคำพรรณนานั้นเห็น
ได้ว่าแผนผังราชธานีจีน ก็ทำเป็นทำนองเดียวกันกับเมืองมัณฑเล
และสืบต่อไปถึงเมืองราชธานีโบราณที่ซากยังปรากฏอยู่ คือนคร
ธมในประเทศกัมพูชาเป็นต้น ว่าแผนผังก็เป็นทำนองเดียวกันกับ
เมืองมัณฑเล คือแนวกำแพงเมืองเป็น ๔ เหลี่ยมจัตุรัส ตั้งราชวัง
ที่ตรงศูนย์กลางเมืองเหมือนกัน มีข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่งซึ่งว่า
นครราชธานีแต่โบราณเหมือนกันหมด คือที่ถมดินขึ้นเป็นเนิน
ชาลา แล้วสร้างปราสาทราชมณเฑียรด้วยเครื่องไม้ที่บนเนินนั้น
แต่ที่อื่น ๆ ปราสาทราชมณเฑียรของเดิมศูนย์ไปเสียหมดแล้ว ยัง
เหลือแต่ฐานที่พูนดินปรากฏอยู่ (ในเมืองไทยเราก็มีรอยพูนดิน
เรียกว่า "เนินปราสาท" ปรากฏอยู่ที่วังสนามจันทร์เมืองนคร
ปฐม และที่วังเมืองสุโขทัย เพราะแต่โบราณปราสาทราชมนเทียร
ก็สร้างด้วยไม้เหมือนกันทั้งนั้น) พระราชวังในเมืองมัณฑเลเวลา
นี้ของเดิมศูนย์ไปเสียมากแล้ว เพราะถูกรื้อในระหว่างเวลาเมือ
อังกฤษยึดอยู่ถึง ๑๕ ปีดังกล่าวมาแล้ว แต่มีแผนผังซึ่ง
อังกฤษทำเมื่อแรกได้เมืองพม่า พิมพ์ไว้ในหนังสืออภิธานเมือง
พม่าเหนือด้วยกันกับอธิบาย จะเก็บเนื้อความมาพรรณนาต่อไปนี้

พระราชวัง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก แนวกำแพงวัง
แต่เหนือไปใต้ยาวราว ๓๓๙ วา(๒,๒๒๕ ฟุต) กำแพงวังชั้น

นอกบ๊กซุงไม้สักสูง ๓ วาเศษ (๒๐ ฟุต)เป็นระเนียด เห็นจะสร้างเพิ่มขึ้นเมื่อภายหลังเข้าเมงกูนเป็นขยถ ต่อระเนียดเข้าไปไว้เป็นที่ว่าง ทางพวกรักษาวังเดินกว้างประมาณ ๑๕ วาเศษ (๑๐๐ฟุต) แล้วมีกำแพงก่ออิฐถือปูนอีกชั้นหนึ่งสูงราว ๘ ศอกคืบ (๑๔ฟุต) มีประตูสังทางยกด้านละประตู ด้านเหนือมีประตูน้ำสำหรับเป็นทางเรืออีกประตูหนึ่ง ในกำแพงเข้าไปมีกำแพงแบ่งเขตวังเป็นชั้นนอก ชั้นกลางและชั้นใน ไว้ที่เป็นลานวังชั้นนอกตลอดด้านหน้า (อย่างเดียวกับพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ นี้) สถานที่ราชการต่าง ๆ บรรดาที่เอาไว้ในวังอยู่ในลานชั้นนอกโดยมากจะพรรณาแต่ที่เป็นสิ่งสำคัญ (คือสองข้างประตูวังด้านหน้า) อย่างประตูวิเศษชัยศรี) มีหอสูงก่อด้วยอิฐ๒หอ เรียกว่า"หอพระเขียวแก้ว" (ได้พรรณามูลเหตุที่สร้างไว้ในตอนตำนานเมืองหงสาวดีแล้ว)อยู่ทางข้างขวาหอหนึ่ง หอนาฬิกา (จะกล่าวอธิบายกับสิ่งอื่นอันอยู่ในวังตอนนี้ต่อไปข้างหน้า) อยู่ทางซ้ายหอหนึ่ง มีศาลาลูกขุนพม่าเรียกว่า"หลุดดอ" Hlutdaw อยู่กลางหลังหนึ่ง ต่อไปข้างฝ่ายเหนือมีหมู่มณฑปที่ "ประดิษฐาน" พระศพพระเจ้ามินดงกับพระมเหสี ข้างฝ่ายใต้มีวัดสังฆาวาสสำลอง Model ของพระเจ้าสีป๊อสร้างวัดไว้เป็นอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติหนึ่ง นอกจากกล่าวมานี้ มีโรงแสงสรรพยุทธ โรงกระษาปณ์ โรงพิมพ์ โรงไปรษณีย์ ล้วนอยู่ในลานวังชั้นนอกตอนนี้ทั้งนั้น ปลกรายกันไป

ตามริมกำแพง สถานต่าง ๆ ที่กล่าวมาบางแห่งควรจะกล่าว
อธิบายไว้ในหนังสือนี้ด้วย คือ

หอนาฬิกานั้น ว่าในห้องชั้นล้างมีกะลามะพร้าวเจาะก้น
ลอยน้ำไว้ เมื่อกะลาจมหนหนึ่งนับเวลาเป็นนาฬิกาหนึ่ง ข้อนี้
ประเพณีในเมืองไทยเราแต่โบราณก็ใช้อย่างเดียวกัน และอาจบอก
ต่อไปได้ว่าเอาแบบมาจากอินเดีย เพราะคำที่เรียกว่า "นาฬิกา"
เป็นภาษามคธ หมายความว่า "กะลามะพร้าว" มีเป็นสำคัญ
อยู่ ชั้นหอนาฬิกานั้นทำเป็นมณฑปโถง แขวนกลองใบหนึ่ง
ฆ้องใบหนึ่ง สำหรับตีบอกเวลาแก่ชาวพระนคร แต่วิธีตีดูเหมือน
ผู้แต่งธรรเนียมจะไม่รู้นั้นจะทะนงตัวบอก อธิบายว่ากลางวันตีฆ้อง
กลางคืนตีกลอง เพราะมีหลักอยู่ในคำพูดของไทยเราเรียกกำหนด
เวลา กลางวันว่า "โมง" ตามเสียงฆ้อง เรียกกำหนดเวลา
กลางคืนว่า "ทุ่ม" ตามเสียงกลอง คงเป็นเพราะโบราณไทยเรา
ก็ใช้ฆ้องกับกลองตีบอกเวลาอย่างเดียวกันกับพม่า

ศาลาลูกขุนที่พม่าเรียกว่า 'หลุดดอ' นั้นสร้างติดกับกำแพง
วังด้านในที่ตรงหน้ามหาประสาท เห็นจะมีประตูสำหรับเป็นทาง
เสด็จออกด้วย เพราะมีอธิบายว่าที่ในศาลาหลุดดอนั้นมีสีหาสน
บัลลังก์สำหรับพระเจ้าแผ่นดินประทับเป็นประธาน ในที่ประชุม
(เมื่อสอร์เคอสัน ปฏิสังขรณ์ราชวัง ศาลาหลุดดอชำรุดซวนเซ
เหลือที่จะซ่อมจึงสั่งให้รื้อเสีย แต่สีหาสนบัลลังก์ในนั้นเอาไปคุม
รักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถาน ณ เมืองกาลกัตตา)

เมื่อกล่าวถึงหลุดคอ ควรจะกล่าวต่อไปถึงวิธีบังคับราชการเมืองพม่าอย่าง โบราณ ตามอธิบายที่มีอยู่ใน หนังสืออภิธานเมืองพม่าเหนือด้วย เพราะเกี่ยวกับเหตการณ์ที่จะเล่าในที่อื่นต่อไปข้างหน้า วิธีปกครองของพม่าอ้างเอาหนังสือ "โลกพยุหะ" Laawka Bayuha เป็นตำรา แต่หนังสือนั้นฉันไม่เคยเห็น และไม่ทราบว่าจะได้แปลเป็นภาษาอังกฤษแล้วหรือยัง กำหนด (ลูกขุน) หัวหน้าข้าราชการเป็น๒ แผนก คือสำหรับราชการแผ่นดินแผนก๑ สำหรับราชการในสำนักแผนก๑ ศาลา "ลูกขุน" หลุดคอเป็นที่ประชุมพวกหัวหน้าในแผนกราชการแผ่นดิน (อังกฤษเรียกพวกนี้ว่า Ministers) ยังมีศาลาในวังชั้นกลางใกล้ราชมนเทียรอีกแห่งหนึ่ง เรียกว่า "พเยเดก" Bye Daik เป็นที่ประชุมหัวหน้าราชการส่วนราชสำนัก (อังกฤษเรียกพวกนี้ว่า Privy Co nicllors) สองพวกนี้เคราะห์ดูจะตรงกับ "เสนาบดี" และ "มนตรี" ของไทยเรา จะเรียกอย่างไทยต่อไปให้เข้าใจง่าย

เสนาบดีนั้น พม่าเรียกว่า "วุนคยี" Wunkyi (ไทยเรียกว่า "หวุ่นกี้") มี๘ คน เป็นผู้กำกับราชการกระทรวงต่างๆ (ดูจะตรงกับตำแหน่งจตุสดมภ์ เมือง วัง คลัง นา ในทำเนียบเดิมของ ไทยเราเมื่อชั้นก่อน มีอัครมหาเสนาบดีมหาดไทยและกลาโหม) ถ้าประชุมกันทั้ง๘ คนเป็นสภาสูงสุดในเมืองพม่า รองเสนาบดีลงมามีขุนนางผู้ใหญ่ชั้น "วุน" Wun อีก๒ คน พม่าเรียกว่า "มยินสุคยี" Myinsugyi อธิบายว่าเป็นนายทัพม้า

คน ๑ เรียก "อสิวุน" A'hiwun (อะเซหวุ่นก็ที่เป็นแม่ทัพมาตี
เมืองไทยเป็นตำแหน่งนี้ แต่เพิ่มยศให้เสมอเสนาบดี) ผู้บัญชา
การเกณฑ์พลคน ๑ แล้วถึงปลัดกระทรวง พม่าเรียกว่า
"วุนทอก" Wundauk เป็นผู้ช่วยเสนาบดีอีก ๔ คน รวม ๑๐ คน
นี้เป็นสมาชิกปรึกษาราชการในศาลาลูกขุน แต่เสนาบดีทั้ง ๔
เป็นผู้ชี้ขาด มนตรีนั้นพม่าเรียกว่า "อัตวินวุน" Atwinwun มี
๔ คน เป็นที่ปรึกษาส่วนพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน ราชการ
ทั้งปวงต้องผ่านทางศาลาลูกขุนหมดทุกอย่าง เป็นต้นว่าตั้ง
พระราชกำหนดกฎหมายก็ดี พระเจ้าแผ่นดินจะทรงตั้งยศศักดิ์
หรือจะลงพระราชอาญา และจะตรัสสั่งราชการพิเศษอย่างใดก็ดี
สภาเสนาบดีเป็นเจ้าพนักงานประกาศสั่งทุกอย่างว่า โดยย่อสภา
เสนาบดีเป็นหลักราชการของประเทศพม่า เพราะฉะนั้นพระเจ้า
แผ่นดินจึงเสด็จประทับเป็นประธานในที่ประชุม แต่เมื่อถึงสมัย
พระเจ้ามินดง ชั้นแรกมักโปรดให้พระมหาอุปราชเป็นประธาน
แทนพระองค์ เมื่อไม่มีพระมหาอุปราชแล้ว โปรดให้เสนาบดีคน
ใดคนหนึ่งซึ่งไว้วางพระราชหฤทัยยิ่งกว่าเพื่อนเป็นประธาน เพราะ
โดยปรกติทั้งเสนาบดีและมนตรีมีเวลาเข้าเฝ้าถึงพระองค์ทุกวัน
เห็นไม่จำเป็นจะต้องเสด็จออกที่ศาลาลูกขุน เลยเป็นเช่นนั้นมา
จนตลอดรัชกาลพระเจ้าสีป้อ

มณฑปที่ประดิษฐานพระศพพระเจ้ามินดงนั้น ตามอธิบาย
ที่ทราบจากพม่า ว่าการปลงศพในเมืองพม่านั้นถ้าเป็นบุคคลจำ

พวกอื่นฝังศพทั้งนั้น เว้นแต่ "พระ" กับ "เจ้า" จึงเผาศพ ประเพณีปลงศพพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อถวายพระเพลิงแล้วเอาพระอัฐิธาตุลอยทิ้งน้ำหมด แล้วก่อพระเจดีย์ขึ้นไว้เป็นอนุสรณ์ตรงที่ปลงพระศพ ต่อมาเปลี่ยนประเพณีเดิม เป็นเอาพระอัฐิธาตุบรรจุไว้ในพระเจดีย์ที่สร้างเป็นอนุสรณ์ (แล้วแต่จะสร้างพระเจดีย์ขึ้นณที่ใดตามสะดวก) ถึงรัชกาลพระเจ้ามินดง เมื่อพระอัครมเหสีทิวงคต (ก่อนพระเจ้ามินดงสวรรคตสัก ๒ ปี) พระเจ้ามินดงทรงอาลัยมาก ถึงทรงขาวไว้ทุกข์มาจนตลอดพระชนมายุและไม่ทรงตั้งผู้อื่นแทน ส่วนพระศพนั้นให้สร้างมณฑปบรรจุไว้ที่ในลานวังชั้นกลางใกล้กับพระราชมนเทียรทางด้านเหนือ และให้สร้างพระที่นั่งขึ้นองค์หนึ่งสำหรับไปประทับทรงศีลที่ริมมณฑปนั้น เนื่องมาแต่งานพระศพอัครมเหสีนั้น พระเจ้ามินดงตรัสสั่งสำหรับพระบรมศพของพระองค์เองว่าไม่ต้องถวายพระเพลิง ให้สร้างมณฑปบรรจุพระบรมศพไว้ ในพระราชวังอย่างเดียวกับพระอัฐิพระอัครมเหสี พระเจ้าสีป่อจึงต้องทำตาม แต่ให้สร้างมณฑปนั้นที่ลานพระราชวังชั้นนอก เห็นจะให้เป็นสง่าและสะดวกแก่มหกรรมที่ทำเป็นงานใหญ่ แต่นั้นก็เลิกประเพณีถวายเพลิงพระศพเจ้าสืบมา พวกพม่าถือว่าการที่บรรจุพระสพไว้ ในมณฑปเหมือนกันกับบรรจุพระอัฐิธาตุไว้ในพระเจดีย์ มิใช่ฝังพระศพ

วัดสังฆาวาสจำลองนั้น สร้างในลานพระราชวังชั้นนอกข้างฝ่ายขวาเป็นคู่กับมณฑปที่บรรจุพระศพพระเจ้ามินดง ที่ตรง

สร้างวัดจำลองนี้เดิมเป็นศาลาที่ประชุมพระสงฆ์ ครั้งพระเจ้าสิบ่อเสด็จเข้าแปลพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร แปลที่ศาลานี้ เมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินจึงสร้างวัดจำลองไว้เป็นอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติ ฝีมือทำบรรจงมาก จำหลักปิดทองล่องชาดประดับกระจกทั้งนั้น

ประตูวังรูปร่างเป็นอย่างไรไม่มีจะดูแล้ว ปรากฏแต่ว่าประตูเข้าวังชั้นกลาง (อย่างประตูพิมานชัยศรีในกรุงเทพฯ นั้น) ฝรั่งว่า ทางกลางเข้าออก ได้แต่ พระเจ้าแผ่นดิน หรือพระมหาอุปราช ผู้อื่นต้องเดินทางประตูข้าง (ดูน่าสันนิษฐานว่าจะขานใหญ่และขานเล็กอย่างประตูพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ นั่นเอง)

ในพระราชวังชั้นกลางด้านหน้าตรงเนินปราสาทเป็นสนาม (อย่างตรงหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท) ว่าสำหรับมีการกีฬา Sports พิเคราะห์เข้ากับคติมนเทียรบาลไทย พอเข้าใจได้ว่าเป็นที่สำหรับพวก "มงคลุ่มซ้ายขวากุลาตีไม้" เล่นเวลาเสด็จออกงานพิธีใหญ่ และสำหรับเล่น "สรรพกีฬา" ในเวลาอื่น ในลานด้านหน้านั้นริมกำแพงมีทิมพลรายตลอด มีโรงช้างต้นสถัดด้านหนึ่ง โรงม้าต้นสถัดด้านหนึ่ง หลังโรงช้างต้นมีกำแพงกันที่เป็นแปลงหนึ่งต่างหาก ขอกอธิบายในแผนผังว่าเป็นโรงไว้ราชรถ แต่สันนิษฐานว่าคลังไว้ของหลวงต่างๆ ก็เห็นจะอยู่ในที่แปลง

นี้ด้วย ทางข้างหลังโรงม้าต้นก็มีทางเป็นแปลงหนึ่งต่างหาก ในที่แปลงนี้สร้างมณฑปที่บรรจุพระศพพระอัครมเหสี และพระที่นั่งทรงศีลของพระเจ้ามินดง ต่อนั้นไปอีก (ฉันไม่ได้ไปดู) ในแผนผังบอกแต่ว่ามีพระเจดีย์ Pagoda แต่พิเคราะห์ในเรื่องพงศาวดารปรากฏว่า ราชบุตรองค์หนึ่งกับราชธิดาองค์หนึ่งของพระเจ้าสีป่อกับนางราชินีสุปยาลัตออกทรพิษสิ้นพระชนม์ในคราวเดียวกัน ๒ องค์ ให้บรรจุศพที่ในราชวัง จึงสันนิษฐานว่าคงสร้างมณฑปที่บรรจุตรงนั้นเอง ลานวังชั้นกลางตอนต่อไปทางด้านข้างยกพื้นเป็นปราสาท มีโรงช้างเผือกอยู่ใกล้เป็นปราสาททั้ง ๒ ข้าง ต่อไปข้างขวาเป็นคลังมหาสมบัติและสถานที่ประชุมมนตรี ทางข้างซ้ายในแผนผังลงแต่ว่าที่ข้าราชการอยู่ ลานวังชั้นกลางต่อไปข้างหลังเป็นสวนขวาสำหรับเสด็จประพาสข้างหนึ่ง สวนซ้ายสำหรับเป็นที่สำราญของนางในข้างหนึ่ง กว้างใหญ่ทั้ง ๒ สวน จนตลอดกำแพง สวนทั้ง ๒ แห่งนั้นเดิมมีสระน้ำลำคลองและตำหนักที่ประทับ กับทั้งสวนดอกไม้ก่อภูเขาเป็นที่เสด็จออกประพาสกับนางใน ชั้นกลางด้านหลังเป็นที่อยู่ของพนักงานรักษาวัง มีแต่ตอนกลางไม่ตลอดทั้งด้าน

ที่ฉันพรรณาวังชั้นนอกและชั้นกลางดังกล่าวมา ต้องว่าตามอธิบายและแผนผังที่มีอยู่ในหนังสืออภิธานเมืองพม่าเหนือ ถ้าจะให้ว่าตามตาเห็นเองเกือบไม่มีอะไรจะเล่า เพราะของร้อยศูนย์ไปเสียเกือบหมดแล้ว นอกจากปราสาทราชมเทียร ของอื่นยัง

เหลืออยู่ไม่กี่สิ่ง แรกไปถึงพระราชวังแลเห็นแต่ระเนียดไม้ซุง ซึ่งเคยเป็นกำแพงวังชั้นนอกมีเหลืออยู่สักหน่อยหนึ่ง พอรู้ว่าเขตวังของเดิมอยู่ตรงแนวระเนียดนั้น กำแพงและประตูวังก็ไม่มีอะไรเหลือ แลดูโล่งโถงไปหมด เดินต่อเข้าไปเห็นหอสูงก่อด้วยอิฐ ๒ หอ ผู้นำทางเขาบอกว่าหอพระเขี้ยวแก้วหอหนึ่ง หอนาฬิกาหอหนึ่ง ถ้าไม่ได้ศึกษาแผนผังไปก่อนก็รู้ไม่ได้ว่าอยู่สองข้างประตูวัง ต่อนั้นเลี้ยวไปทางใต้ถึงที่บรรจุพระศพพระเจ้ามินดง ถ้าเปรียบกับแผนผังพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพ ฯ ก็อยู่อย่างที่สนามหน้าศาลาลูกขุนใน ทำเป็นมณฑปก่ออิฐถือปูนขั้นลวดลายและปิดทองประดับกระจกทั้งองค์ มีกำแพงแก้วแล้วถึงรั้วไม้ล้อมรอบเป็น ๒ ชั้น ต่อออกมามีมณฑปขนาดย่อมที่บรรจุพระศพอีก ๓ หลัง หลังหนึ่งเป็นมณฑปหลังคาเครื่องไม้บรรจุพระศพอัครมเหสีของพระเจ้าสารวดี อันเป็นชนนีของพระอัครมเหสีของพระเจ้ามินดง อีกหลังหนึ่งเป็นมณฑปก่ออิฐถือปูนขั้นลวดลายรัฐบาลอังกฤษ ให้สร้างบรรจุศพ พระนางอเลนันดอ มเหสีของพระเจ้ามินดง อันเป็นชนนีของพระราชินีสุปยาลัต อีกหลังหนึ่งก็เป็นมณฑปหลังคาเครื่องไม้ เป็นที่บรรจุพระศพพระชนนีของพระเจ้าสีป่อ เมื่อว่าถึงที่บรรจุพระศพพระเจ้ามินดงเห็นน่าชมลอร์ดเคอสันอีกหลังหนึ่ง ที่สั่งให้ปฏิสังขรณ์ใหม่ให้งามเหมือนแต่เดิม แลดูยังเป็นสง่าอยู่จนทุกวันนี้ เมื่อไปถึงวัดสังฆาวาสจำลองของพระเจ้าสีป่อ ซึ่งอยู่ตรงกันกับมณฑปที่ไว้พระศพอีกฝ่ายหนึ่งนั้น

กล่าวมาแล้ว พอเห็นก็เกิดสังเวช ด้วยทิ้งให้ชำรุดทรุดโทรม
ขวนจะหักพังถึงเครื่องยนล่นร่วงลงมาข้างแล้ว เห็นจะเย็นด้วยรัฐ
บาลเห็นว่ามิใช่ของสำคัญ และการที่จะปฏิสังขรณ์ให้คืนดีอย่าง
เดิมจะสิ้นเปลืองมากนัก จึงทิ้งให้สิ้นอายุไปเอง อีกสักสี่ห้าปี
ใครไปเมืองมัณฑเลก็น่าจะไม่ได้เห็นวัดที่ว่านี้ ของเดิมที่ใน
ลานวังยังเหลืออยู่อีกสิ่งหนึ่งคือสวนขวา แต่เอาไว้เฉพาะตอน
สวนดอกไม้ใยบริเวณของพระที่นั่งเย็น ที่พระเจ้าสีป่อเสด็จออกรับ
แม่ทัพอังกฤษเมื่อจะเอาพระองค์ไปจากเมืองพม่า ได้ยินว่าเมื่ออัง
กฤษจะเอาพระราชวังเป็นที่ทำราชการ ทำแผ่นโลหะจารึกบอก
เรื่องติดไว้ที่พระที่นั่งเย็นนั้น แต่เดี๋ยวนี้คนย้ายไปหมดแล้วทั้งตัว
พระที่นั่งเย็นและแผ่นจารึกนั้น ยังเหลือแต่สวนดอกไม้กับภูเขา
ที่ก่อขึ้นเป็นเครื่องประดับ (ทำอย่างเลวไม่น่าดูเลย) สถานที่
ต่าง ๆ ที่เป็นของเดิมในราชวังเมืองมัณฑเล นอกจากปราสาท
ราชมนเทียรที่จะพรรณาต่อไปข้างหน้า ยังเหลืออยู่แต่เพียงเท่าที่
กล่าวมา

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๒๐ มิถุนายน ๒๔๗๙

กราบทูล สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทราบฝ่าพระบาท

เมื่อวันอาทิตย์ก่อน หม่อมเจ้าอุปลิสานเธอกลับจากขึ้นวังเข้า

ไปหา เชิญลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๑๑ มิถุนายนไปให้ พร้อมทั้งพระนิพนธ์เที่ยวเมืองพะม่าตอน ๔ ท่อน ๓ กับรูปฉายเรือนเจ้าเมืองพะม่า เป็นพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้

ในตำนานเมืองมัณฑเลซึ่งตรัสเล่าความนี้ มีข้อความที่ไม่เคยทรายแวววาแต่ก่อนเลยอยู่หลายประการ ข้อต้นก็คือความคิดหลอดดัฟเฟอรินในครั้งแรก ไม่ได้ตั้งใจจะล้มเลิกการมีพระเจ้าแผ่นดินปกครองเมืองพม่า หากแต่เข็นไปไม่ได้จึงต้องล้มเลิกนั้น ต้องชมว่าเข็นการที่เขาคิดรอบคอบมาอย่างดีแล้ว ไม่ใช่เห็นแก่ตัว (คืออังกฤษ) มากเกินไป

ถัดมาก็ชอบใจหลอดเคอสันเข็นล้นพ้น ที่สั่งกลับไม่ให้ล้างพระราชมนเทียรเดิม ถ้าไม่ฉะนั้นเราจะไม่ได้เห็นอะไรเข็นทางประกอบความรู้เลย แต่การสร้างปราสาทที่พักเจ้าเมืองพม่าขึ้นนั้นไม่เห็นชอบด้วย เห็นไม่จำเป็นเลย ที่พักเจ้าเมืองพม่านั้นควรมีดอก แต่ควรเลือกที่สร้างให้อยู่สบาย ไม่จำเป็นต้องทำเป็นปราสาทบนกำแพงเมือง

ในหนังสือซึ่งถวายมาคราวก่อน กราบทูลเดาเสาข้างประตูเมืองมัณฑเลว่าเป็นเสาไต้ และกราบทูลว่าในหนังสือเก่า ๆ ท่านพรรณาถึงเสาไต้ว่าแต่งวิจิตรพิสดารนั้น ต่อมาเผอิญได้พบในหนังสือปฐมสมโพธิ ตอนกล่าวถึงพระพุทธเจ้าตรัสเทศนาอนัตตลักขณสูตร เปรียบรูปขันธ์กับเสาไต้ว่าดังนี้

"รูปขันธของอาตมา จงโสภาผ่องใส
ประดับไปด้วยอลังการ ปานประหนึ่งว่าเสาไต้
อันแล้วไปด้วยทองแลผ้าแดง อันตกแต่งไว้เป็นอันดี
เป็นทัศนาการชื่นบานแห่งจิตร"

คัดมาถวายเพื่อประกอบคำที่กราบทูลมาก่อน

อีกเรื่องหนึ่ง ได้เห็นถ้อยคำ นายเนตร พูนวิวัฒน์ ส.ส. เขาแต่งลงหนังสือพิมพ์ว่าด้วยไปเที่ยวประเทศญี่ปุ่น เกาหลี เม่งจูกัก และประเทศจีน เขาว่าพันทอนตั้งแต่กำแพงใหญ่ (บ้วนลัเชงเสีย) เข้ามาถึงเมืองยกกิงนั้น กันดารแห้งแล้งมาก ราษฎรขนยากเหลือประมาณ ห้วงขุยศพชาวบ้านฝังกันไว้ในท้องนานั่นเอง พูนดินทับหลุมไว้เหมือนก่อพระทราย อันนี้ก็ไปเข้าเรื่องสถูปธาตุประเพณีโบราณเก่าแก่นั่นทีเดียว

อีกเรื่องหนึ่ง เขาลงพิมพ์ในหนังสือ "ยางกอกไตม์" วันที่ ๑๓ เดือนนี้ ว่าขุดได้พระพุทธรูปทองคำที่หนองโพน (หรืออะไรเค้านั้น) ในแขวงเมืองเวียงจันท์ มีขนาดสูงถึง ๒๒ เซนติเมตร กว้าง ๑๒ เซ็นต์ สันนิษฐานตามส่วนที่ว่านั้นน่าจะเป็นพระยืน หวังว่าคงทอดพระเนตรเห็นข่าวนั้น ไม่ผ่านพระเนตรไป เขาเดาไว้ในนั้นว่าเห็นจะสร้างยุคพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงพระนามว่า Saya Setha Thamilkarat อยู่ข้างจะมั่วซั่ว สมจะเป็นว่าชัยเชษฐาธรรมิกราช เขาเดาว่าพระนั้นสร้างเมื่อ

(ค.ศ.?) ๑๗๑๔ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๒๕๗) อย่างไรก็ดี ให้นึกประมาทว่าต้น เพราะพระทางนั้นไม่เคยเห็นที่งามเลย จะสำคัญอยู่ก็ที่เป็นทองคำเท่านั้น

อีกเรื่องหนึ่งขอประทานทูลหารือ ด้วยพิวาณิเมื่อก่อนจะสิ้นพระชนม์ตรัสสั่งเกล้ากระหม่อมให้จัดการเรื่องพระยรมอัฐิของท่าน สุดแท้แต่เกล้ากระหม่อมเห็นว่าสมควรจะจัดอย่างไร พระยรมอัฐิของท่านซึ่งมีอยู่นั้น คือพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว บรรดาพระยรมอัฐิซึ่งใครต่อใครเวนถวายพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไว้นั้นมีมากต่อมาก เจ้าพนักงานรับเก็บเข้ารวมไว้ในปราสาทพระเทพบิดรมุขหลังทั้งนั้น เกล้ากระหม่อมจะจัดให้ไปรวมอยู่แห่งเดียวกันก็รู้สึกว่าไม่สู้เป็นการสมควร เพราะดูเป็นการเชิญเข้าพักไว้ไม่เป็นที่หวังใจได้ว่าเป็นหลักแหล่งมั่นคงแล้ว อาจมีเวลากระจัดกระจายไปข้างไหนในภายหน้าอีกก็ได้ จึงคิดว่าถ้าได้จัดการบรรจุเสียณที่แห่งใดแห่งหนึ่งจะเป็นดีกว่า พระยรมอัฐิพระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นคิดจะเชิญไปบรรจุไว้ในฐานพระประธานวัดหงสรัตนาราม พระยรมอัฐิพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เห็นว่าเชิญไปบรรจุไว้ในฐานพระประธานแห่งวิหารน้อยโพธิลังกาในวัดมหาธาตุจะเป็นเหมาะ ส่วนพระยรมอัฐิพระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ยังนึกไม่ออกว่าควรจะเชิญไปบรรจุไว้ที่ไหน ขอ

ประทานหารือว่าความคิดอย่างนี้จะเป็นการสมควรหรือไม่ หาก
ทรงพระดำริเห็นประการใดได้โปรดประทานพระดำริด้วย จะเป็น
พระเดชพระคุณล้นเกล้า จะได้จัดให้สำเร็จไปเสีย
ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

พร

บ้านชินนามอน บีนัง
วันที่ ๒๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๙

ทูล สมเด็จกรมพระนริศ ฯ

หม่อมฉันได้รับลายพระหัตถ์ฉบับลงวันที่ ๒๐ มิถุนายน มา
ถึงภายหลังวันเกิดของหม่อมฉันวันหนึ่ง จึงถือโอกาสเริ่มต้นจด
หมายฉบับนี้ ด้วยขอถวายพระกุศลซึ่งหม่อมฉันได้บำเพ็ญในวัน
เกิด ๒ วันมาสวดมนต์เลี่ยงพระที่บ้านชินนามอน เนื่องกับฉลองพระ
พุทธรูปปางนาคปรก ซึ่งหม่อมฉันคิดแบบถวายพระองค์หญิงแดง
ราว ๒๐ ปีมาแล้วและเพิ่งมรดกตกต่อมาถึงพระองค์หญิงขาว ครั้น
พระองค์หญิงขาวสิ้นพระชนม์ เขาเอาออกขายเสียหลง หม่อมฉัน
จึงให้รับซื้อมาไว้บูชาเป็นพระประจำวันของหม่อมฉันองค์หนึ่ง กับ
พระพิมพ์พุทธปาฏิหาริย์ ๘ ปางที่รัฐบาลเมืองพม่าส่งมาให้ ดัง
หม่อมฉันได้เคยทูลไปแต่ก่อนแล้วอีกองค์หนึ่ง นอกจากนั้นเกิด
อยากรดน้ำมนต์ หม่อมฉันจึงสั่งชายแอ๊วให้ไปทูลขอน้ำมนต์

ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ฯ สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์และ
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ แต่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ไม่
อยู่ได้แต่น้ำมนต์ เธอจึงไปขอที่พระธรรมวโรดมอีกองค์หนึ่ง
เย็นน้ำมนต์ ๑ แห่งรวมกันส่งมาให้หม่อมฉันรด ดูก็เย็นของศักดิ์
สิทธิ์ พอรดถึงศีรษะก็รู้สึกซึมซาบสำราญใจขึ้นในทันทีด้วย
อำนาจความเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัย แม้คนอื่น ๆ ที่มาช่วย
งานก็ขอให้ประพรมให้ทั่วทุกคน ในบ่ายวันนั้นได้มีการเลี้ยง
น้ำชาพวกไทยที่ออกมาอยู่ยี่นังด้วยกัน เป็นอันสำเร็จเสร็จงาน
โดยเรียบร้อย จึงเห็นสมควรถวายพระกุศลไว้ด้วยประการฉะนี้

หญิงมารยาตรออกมาถึงเมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายนนั้น พา
ของกินกับที่เขียบุหรี่เป็นเครื่องเคลื่อยมามอบ บอกว่าเป็นของ
คุณโตฝากมาให้หม่อมฉัน ขอท่านได้โปรดบอกคุณโตด้วยว่า
หม่อมฉันขอบใจมาก

เรื่องพระพุทธรูปทองคำที่ว่าขุดพบในแขวงเมืองเวียงจันท์นั้น
หม่อมฉันได้อ่านทราบจากหนังสือพิมพ์ Bangkok Times แล้ว
เมื่อหม่อมฉันขึ้นไปมณฑลอุดรได้ตั้งใจตรวจตราแบบพระพุทธรูป
กรุงศรีศัตนาคนหุต ได้เห็นพระที่เขานับถือว่าเป็นของงามดีหลาย
องค์ หม่อมฉันไม่เห็นมีงามเลย พิเคราะห์ตามเรื่องพงษาวดารก็
เห็นเหตุ ด้วยกรุงศรีสัตนาคนหุตรุ่งเรืองเจริญขึ้นในครั้งพระ

ไชยเชษฐา ตรงกับแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เป็นสมัย
เมื่อวิชาช่างทางเชียงใหม่ทรุดโทรมเสียแล้ว พระกรุงศรีสัตนา
คนหุตถ่าย แยบไปจากเมืองเชียงใหม่ทั้งนั้น แม้พระพุทธรูป
กรุงศรีสัตนาคนหุตที่เลื่องลือ และโปรดให้เชิญลงมาไว้ใน
กรุงเทพ ฯ ช้านานมาแล้ว เช่นพระเสริม พระใส พระสุก แม้
ที่สุดจนพระวิมลนาคโฉมเฉลาที่กรมหลวงประจักษ์ ฯ เชิญลงมา
ถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ดูก็ไม่สู้ตาสักองค์เดียว พระองค์
ที่ขุดได้ใหม่พิเคราะห์เทียบกับศักราชที่เขาว่า หม่อมฉันเห็นว่าคง
อยู่ในพวกนั้นเอง ถึงพระยาง ผู้ที่เขาได้เห็นก็ยอกว่าไม่งดงาม
อะไรเลย

เรื่องพระบรมธาตุของพระองค์วาณิ ที่ท่านทรงปรึกษาหม่อม
ฉันนั้น มาตริตรองดูเห็นเป็นเรื่องสำคัญ ยิ่งคิดไปก็ยิ่งเห็นข้อ
สำคัญซึ่งควรจะคิดวินิจฉัยมากขึ้น เห็นจะต้องเขียนวินิจฉัยถวาย
ยืดยาวสักหน่อย หม่อมฉันไม่มีเวลาพอจะเขียนได้ในสัปดาห์นี้
เพราะต้องเขียนตอบขอบคุณเนื่องด้วยได้รับพรวันเกิดมากมาย
หลายฉะบับ หม่อมฉันตั้งใจจะเขียนวินิจฉัยเรื่องพระบรมธาตุถวาย
ตามพระประสงค์ ส่งคราวเมล์วันจันทร์ที่ ๒๙ มิถุนายน

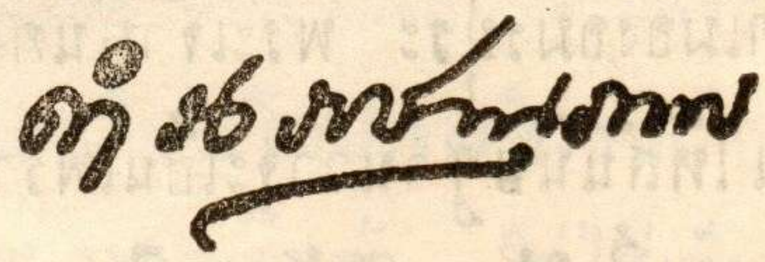
ในคราวเมล์นี้หม่อมฉันส่งเรื่องเที่ยวเมืองพม่าท่อนที่ ๑ ใน
ตอนที่ ๔ มาถวายอีกท่อนหนึ่ง อยู่ข้างสั้นสักหน่อย เพราะไม่มี
เวลาพอจะเขียนได้ยาวกว่านั้นให้ทันมอบชายใหม่นำไปถวายใน
วันศุกร์ที่ ๒๖ นี้ เรื่องตอนนี้มีรูปฉายาลักษณ์ประกอบ ๔ รูป คือ

๑. รูปมหาปราสาทกับท้องพระโรง ดูข้างด้านหน้า

๒. รูปหอสูงในราชวัง เมืองมัณฑเล

๓. รูปเนินปราสาท ตอนที่ก่อเชื่อนกับที่ขุดเสาเข็มนอกชานต่อกัน

๔. รูปที่คนอยู่ยามคอยไล่แร้งบนหลังคาพระราชมนเทียร ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

เล่าเรื่องเที่ยวเมืองพม่า

ตอนที่ ๔ เที่ยวเมืองมัณฑเล (ต่อ)

ปราสาทราชมณเฑียรที่ในราชวังเมืองมัณฑเล สร้างบนพื้นที่ซึ่งถมสูงขึ้นกว่าแผ่นดินสัก ๒ ศอก (๑๐ ฟุต) พื้นเนินนั้นข้างด้านหน้าแคบ ต่อเข้าไปข้างในกว้าง ตรงที่กว้างราว ๙๑ วา (๕๕๐ ฟุต) ด้านยาวเข้าไปข้างในราว ๑๕๒ วา (๑,๐๐๐ ฟุต) ก่อเชื่อนถมดินขึ้นเป็นชานตรงที่สร้างท้องพระโรงหน้าตอนหนึ่ง ต่อเข้าไปถึงตอนที่สร้างมหาปราสาทกับท้องพระโรงใน ไม่ถมดินปล่อยไว้เป็น "ใต้ถุน" แลเห็นเสาขุดลงถึงแผ่นดิน ข้างบนปูกระดานเหมือนอย่าง "นอกชาน" ตลอดตอน ตอนหลังตั้งแต่

"มนเฑียรแก้ว" ไปตลอดที่สร้างตำหนักนางในจนถึงท้องพระโรงหลังซึ่งอยู่สุดเนินถมดินก่อเชื่อนและปูพื้นเย็นชาลาอีกตอนหนึ่ง เหตุใดจึงไม่ถมดินตรงใต้มหาปราสาทกับท้องพระโรงในไว้ เว้นตอนหนึ่งดูน่าพิศวงอยู่ ข้อนี้เคราะห์ในเรื่องตำนานปรากฏว่ามหาปราสาทองค์นั้น เดิมพระเจ้าสารวดีพระชนกนาถของพระเจ้ามินดงซึ่งเสวยราชย์แต่ พ.ศ. ๑๓๙๐ จน พ.ศ. ๑๓๙๙ สร้างขึ้นที่เมืองอมรปุระ พระเจ้ามินดงให้ย้ายเอามาปลูกที่เมืองมัณฑเล ชวนให้สันนิษฐานว่าจะเย็นเพราะเกรงอัปมงคลในการตัดเสามหาปราสาทจึงให้ปลูกไว้ตามเดิม ให้ถมดินแต่ตรงมณเฑียรและสถานที่สร้างใหม่ นี่ว่าโดยเดาด้วยคิดไม่เห็นเหตุอื่น ที่พื้นวังริมเชื่อนที่ด้านใต้ มีหอสูงสัณฐานกลมสร้างด้วยไม้ยอดเย็นปราสาททำทางขึ้นบันไดเวียนอยู่ข้างนอกหลังหนึ่ง ว่าเย็นของพระเจ้าสีป่อสร้างสำหรับขึ้นทอดพระเนตรพระนคร นอกจากนั้นมีป้อมใหญ่ตั้งรายทางด้านหน้าหลายกระบอก เย็นเป็นทองเหลืองฝรั่งหล่อแทบทั้งนั้น คงเย็นของได้ไปแต่ประเทศอื่นเมื่อพม่ารบชนะ มีกระบอกหนึ่งหล่อด้วยเหล็กยาวเกือบ ๓ วา ผู้มีอายุว่าเคยได้ยินว่าได้จากประเทศยักไข่ เดี๋ยวนี้เอาไปไว้ข้างด้านหลัง รอบเขตบนชาลาตอนที่สร้างปราสาทราชมนเฑียรนั้นปูนเย็นชั้นกลาง (ที่ผู้ชายเข้าได้) เข้าไปทั้งสองข้างจนถึงมนเฑียรแก้ว (ที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จอยู่) ต่อนั้นเข้าไปเย็นเขตวังชั้นใน (เข้าได้แต่ผู้หญิง) ไปจนถึงกำแพงด้านหลัง

พม่าเรียกปราสาทว่า Psathat มีกำหนดศักดิ์ต่างกันด้วยจำนวนชั้นเครื่องยอด ยอด ๗ ชั้นทำได้แต่ของหลวงและพุทธสถาน นอกจากนั้นต้องทำยอดแต่ ๕ ชั้นหรือ ๓ ชั้น ราชมนเทียรนั้น พม่าเรียกว่า Zaung กำหนดศักดิ์ด้วยจำนวนชั้น "คอสอง" สมมตว่าเป็นชั้นหลังคา ต่างกันเป็น ๕ ชั้นหรือ ๓ ชั้น ๒ ชั้น มีในหนังสือบางเรื่องว่าบ้านขุนนางผู้ใหญ่ที่มีความชอบได้พระราชทานอนุญาตให้ทำหลังคาเรือนซ้อนหลายชั้นเป็นบ่าเหน็จก็มี ฉันไปเที่ยวในเมืองพม่าเห็นปราสาทมากกว่ามาก เพราะมีตามวัดแทบทุกวัดก็ว่าได้ ที่ตามมหาเจดียสถานแต่ละแห่งก็มีผู้ศรัทธาสร้างปราสาทถวายเป็นพุทธบูชาแทบนับไม่ถ้วน แต่บรรดาปราสาทพม่าที่ฉันได้เห็นไม่มีแห่งอื่นจะงามเหมือนมหาปราสาทในพระราชวังเมืองมัณฑเล ทั้งทรวดทรงส่วนสัดดูหาที่ติมิได้เลย แม้จะมุกจะมอมอย่างอยู่ทุกวันนี้ พอแลเห็นก็จับตาต้องหยุดยืนดู เมื่อเวลายังยืดทองผ่องใสและประดับกระจกบริบูรณ์อยู่จะงามสักปานใด ก็นึกเสียดายไม่ได้ เขาบอกว่าเมื่อเมืองพม่าตกเป็นของอังกฤษแล้วในปีหนึ่งเกิดพายุใหญ่พัดหลังคามหาปราสาทพังลงมา รัฐบาลให้กลับสร้างขึ้นอย่างเดิม แต่จะยืดทองประดับกระจกเหมือนอย่างเก่าเห็นว่าจะสิ้นเปลืองมากนัก จึงให้ทาดินแดงแทนประดับกระจกไว้ให้เห็นเพียงตั้งแต่ปลียอดขึ้นไปจนถึงฉัตรยอดปราสาท ราชมน-

เทียรสถานนอกจากปราสาทกล่าวได้ว่ารูปทรงอย่างเดียวกันหมด เป็นแต่ขนาดต่างกัน กับชั้นหลังคามากและน้อยผิดกัน ที่เป็นราชมนเทียรหลังคา ๕ ชั้น สถานอื่นก็ลดลงมาโดยลำดับ เช่น ท้องพระโรงทำหลังคาแต่สองชั้นเท่านั้น มีของที่น่าพิศวงอยู่บางอย่าง เป็นต้นว่าหลังคามหาปราสาทและราชมณเทียรทั้งปวง มุงด้วยสังกะสีลูกฟูก อย่างที่เราใช้มุงหลังคา โรงแถวหรือบ้านเย็นรั้วบ้านทั้งนั้น ข้อนี้ฝรั่งพากันติเตียนว่าทำให้เสียสง่า แต่มีอธิบายของพม่าว่าประเพณีเดิมหลังคามหาปราสาท และราชมนเทียรย่อมมุงด้วยแผ่นเงินหรือแผ่นดีบุก ถ้าสมัยเมื่องมัณฑเลเร่มมีสังกะสีลูกฟูกเข้าไปถึงเมืองพม่า พระเจ้ามินดงทรงพระราชดำริว่าสังกะสีลูกฟูกก็คือดีบุกนั่นเอง แต่เขากว่าและมุงง่ายกว่าแผ่นดีบุก จึงให้เอาสังกะสีลูกฟูกมุงหลังคามหาปราสาทราชมนเทียร แต่แลดูก็ไม่น่าเกลียด เพราะมีเครื่องไม้จำหลักลวดลายบัดทองเป็นคอสองเชิงกลอนและครอบอกไก่ใบระกายังสังกะสีไม่รำคาญตานัก ของประหลาดอีกอย่างหนึ่งนั้น ที่บนหลังคาราชมนเทียรมีซุ้มรังไก่สำหรับคนขึ้นไปนั่งประจำคอยเอากระสุนยิงไล่แร้งมิให้มาจับหลังคาราชมนเทียร และมีบันไดไม้ไผ่ทอดประจำไว้บนหลังคาเป็นทางคนขึ้นด้วย พิเคราะห์ดูก็ชอบกล ฉันได้สังเกตเห็นแต่แรกไปถึงว่าที่เมืองพม่ามีแร้งชุม ไปเมืองไหนก็มักเห็นฝูงแร้งบินร่อนมิใคร่เว้นแต่ละวัน ครั้นไปเห็นว่าถึงต้องทำที่ให้คนนั่งยามคอย

ไล่แรงอยู่บนหลังคาราชมนเทียร ก็ทำให้หวนรำลึกถึงความหลังครั้งฉันยังเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อตอนต้นรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเสด็จไปประทับที่เมืองนครปฐมเนืองๆ ที่นั่นมักมีฝูงแร้งมาบินร่อน ฉันต้องสั่งให้คนคอยระวังอย่าให้แร้งไปลงในพระราชวัง ที่หลังมานึกขึ้นได้ว่าธรรมดาแร้งชอบกินของเน่า ต่อมีซากศพสุนัขหรือโคกระบือสิ้งอยู่ที่ไหนจึงลงที่นั่น ก็ลองเปลี่ยนวิธีไล่แร้ง ด้วยสั่งว่าถ้าเห็นฝูงแร้งมาร่อนอยู่เมื่อใดก็ให้คนแยกย้ายกันเที่ยวหาซากศพ พบแล้วให้ฝังเสีย พอใช้วิธีนั้นก็ไม่มีฝูงแร้งมาร่อนอีก แต่ที่เมืองพม่าจะเป็นด้วยเหตุใดจึงถึงต้องให้คนขึ้นนั่งยามบนหลังคาราชมนเทียรคอยไล่แร้ง หาทราบไม่

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ร. ร. การช่างวุฒิศึกษา (แผนกการพิมพ์)
วงเวียนใหญ่ ธนบุรี โทร. 23640

เกียแอม ชอบฝึก ผู้พิมพ์และโฆษณา

พ.ศ. ๒๔๘๖

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

สาขาหอสมุดแห่งชาติ